

Ю. ЯНФОСС'ЯЙ

Чотири
шаблі

Форман

Новий шлях.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ І ПОШИРЮЙТЕ!

- 1. "НОВИЙ ШЛЯХ"**, найбільший український часопис у Канаді, що виходить два рази на тиждень на 16 сторінках. Приносить найновіші вістки з України, з українського життя на чужині і цілого світа. Річна передплата \$6.00, піврічна \$3.00.
- 2. "ЖІНОЧИЙ СВІТ"**, єдиний жіночий журнал у Канаді. Виходить раз у місяць. Передплата в Канаді річно \$2.50,, поза Канадою \$3.00.
- 3. "ГОЛОС МОЛОДІ"**, єдиний двомовний місячний журнал української молоді в Канаді. Передплата на рік 2.50, піврічно \$1.50.
- 4. "МІЙ ПРИЯТЕЛЬ"**, єдиний ілюстрований журнал для українських дітей на Канаду і Америку. Виходить кожного місяця. Ціна \$2.00 на рік.
- 5. "РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ"** квартальник державницько - політичної думки. Передплата річно \$2.00.

В ДРУКАРНІ НОВОГО ШЛЯХУ

виходять книжки і брошури таких бібліотек:

1. БІБЛІОТЕКА "САМООСВІТА"	6. НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
2. МОВОЗНАВЧА БІБЛІОТЕКА	7. РЕЛІГІЙНА БІБЛІОТЕКА
3. ПОЛІТ.- ВІЗВОЛЬНА БІБЛ.	8. ВІЙСЬКОВА БІБЛІОТЕКА
4. ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА	9. КАЛЕНДАРІ - АЛЬМАНАХИ
5. КУЛЬТУРА І ОСВІТА	10. ПОРТРЕТИ І ЛИСТІВКИ

Замовлення слати на адресу:

NEW PATHWAY,

P. O. Box 3033

Winnipeg, Man.

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ

ЧОТИРИ ШАБЛІ

РОМАН

ІІ. ЧАСТИНА

ВІННІПЕГ,

1952.

Накладом Української Національно-Видавничої Спілки, Канада.

ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА
Ч. 1.

Тираж 8000 прим.

Printed in Canada

Друкарня "Нового Шляху"

Printed by the New Pathway, Ukrainian National
Publishing Co., Ltd., Winnipeg, Canada.

ЧЕТВЕРТА ПІСНЯ

Г о л о с :

Бригади кінної сувора честь
Не може падати, або згасати!
Життя тече, рушиця тре плече,
Перетомилися в боях солдати.

Далекий край — його таємний док,
Пливе мінливо і росте туманом.
В патронах порох до кінця замок,
Давно вперед не кличуть барабани.

Надія падає, як в море день,
Звірячий — до безчестя кличе голос.
І хто бригаду кінну поведе,
Заплямлену — боротися на поле?

Покинь свою красуню, командир:
Між рогачами в тебе шабля, брате!
У бій бригаду кінну поведи,
У бій веди її, Галате!

Невже відважні голови поснули?
Хиліть своє життя до дна, як мед!

Х о р :

Солдат на землю падає від кулі, —
Його життя ішо летить вперед!

Зоря замигтить несподівано, тоненьке, ледве помітне проміння звисне від неї вниз і, як павутиння, нестиметься на землю. Зоря давно погасла, за квінтільюни кілометрів падає, вирвавши із загальної системи, лише її блискучий труп. А світло, що вона послала в просторінь, ще летить і летить, вібруючи й переломлюючись в атмосфері.

В день, коли цілу дивізію Шахая ворог охопив кільцем, і бригади билися кожна окремо, кінна бригада Галата мала шістьсот клинків. Настрій у бригади був барахольний, і в результаті вона погромила містечко Н. Командант бригади Галат, кулеметчик, що прийняв бригаду після останнього бою, після мовчазної рубки в степу і став на місце забитого Виривайла, — командант бригади сидів безвихідно біля своєї дівчини на хуторі. Він чекав розплати за бешкет, хоч і не брав у ньому участі, бо лежав саме п'янний, заплутавшись у спідниці коханої. Галат пиячив, почиваючи, що келих переливається через край. Дівчина була вогонь, ніздрі у неї гарячі, як у коня, і коли вона обнімала за шию Галата, він почував, що ще трохи — і вона задушить його. Осінь пройшлася брудними чобітьми по полях. Подули холодні вітри з півночі. Швидко мали впасти сніги на остуджену землю і одягти її в біле полотно.

Бригада ще не відпочила, коли прийшов наказ виступити. Наказ застав Галата на хуторі. Йому підвели вороного огиря "Флоріду". Галат поцілував міцно свою дівчину, так міцно, що вона впала непрітомною. Поточився огир, виносячись з воріт хутора, від гуку й свисту

Галата. Та недовго він мчав. Тверезий вітер холодної осени обвіяв кіннотчика. Він перевів галоп коня на ристь, а потім на широкий крок.

Голова була остуджена і своя. Тепле тіло дівчини не вабило вже його. Він, як справжній мужчина, заволодівши жінкою, запліднивши її, ставши їй близчим, віддалявся, і думок про неї не було в його голові. Таких дівчат багато виросло на нашій пахучій і міцній землі. Чи не від них маємо чекати велетнів на втіху нашій пожадливості?

Галат возив дівчину в обозі. Горда і в'юнка, вона не підпускала до себе Галата і тоді, коли він клав перед нею револьвера та божився всіма кулеметами, що загине без її поцілунку. У весь обоз полюбив дівчину, і Галатове товариство в захопленні випускало свої чуби аж на очі.

Часто в боях Галат раптом губив пам'ять, у нього в очах ставала дівчина, і лише сліпє військове щастя рятувало його голову. Шахай примітив це одразу.

— Галате, — сказав йому Шахай, — через твою сестру мені геть увесь обоз перестріляють.

Галат, що ніколи не рахував своїх перемог на жіночому фронті і забував їх, одержавши, — Галат почервонів.

— Галате, — продовжував Шахай, — бригада ~~Ви~~ ривайла просить кулеметчиків. Може б ти поїхав, голубе?

Галат посмутнів і ириклав руку до кашнета.

— Тільки придивися до людей, бо бригада тривожна. Я їх давно вже хочу послати в жорстокий перельот і зробити з них відвагу.

Шахай говорив, мляво стукотів пальцем по пляншетці, і Галат знов, що це неласка. Серце загорілося й заболіло, а кулі в загосних ранах ворохнулися, наче під магнетом. Він зустрів у дворі Остюка і пожалівся на комandanта дивізії. Остюк пройшов з ним до воріт, припадаючи на поранену ногу.

— Ідь, Галате, тихо і нагостри свою руку. Там тобі буде почище, ніж мені було в рейді.

— Я там буду сам, Остюче.

— Понімаєш, — сказав Остюк, — він тебе з власної руки застрелить, коли ти загубишся серед сотень бригади.

— Ти гадаєш, що я загублюся?

— Я — кіннотчик і командир, — закричав Остюк, — я зарубаю тебе до землі, коли ти забудеш за мене, за Шахая і за покійного Марченка.

Вони обнялися і зараз засоромилися з такого прояву своїх взаємин. А над ними вечір розкинув шати, такі високі, що їх ніяк не зогрієш диханням, вони темні та безсторонні. І людям під ними холодно.

“Флоріда” любив Галата. У нього була звичка міритися з людьми. Це був огір, але огір смирний. Він іноді міг іржати, стаючи цапа, випростовуючись на задніх ногах, геть заюшений слиною. Він не любив вістоїх, що воліли краще поспати, ніж вчасно його напоїти. “Флоріда” тихо іржав і лизав руки Галатові, коли той згадував за нього й приносив йому води. Особливо — “Флоріда” любив хліб. Хто його вивчив і хто зіпсував таким чином його смак, невідомо, але “Флоріда” завше з насолодою ковтав пережовану масу хліба, і ці ласощі в ньому асоціювалися з якимись надзвичай-

ними спогадами. Його подарував Галатові маршал Остюк.

Галат попускав поводдя і мчав уперед, в напрямку містечка Н. Він був цілком свіжий, ніби й не було того вина і тих дівочих дарунків, коли кров пінилася, а він лежав знеможений і безсилій. Далеко десь були товариші — жорстокий Шахай, відважний Остюк і тінь розстріляного Марченка. Тут серед степу побачив він далекі руки, що сплітаються з його руками, думка жахнулася, згадавши всю безодню падіння. Насуплені очі ввижалися йому скрізь, бойові товариші сварилися кулаками й шаблями. Геройський Остюк похмуро хитав головою. “Кулю гаду”, — бурмотів Остюк білимі губами, — шкура барахольна!” Галат не вправдувався. Він заплатить за те, що допустив любов до свого бойового серця! Нехай лютують усі небесні вітри! Нехай хмари пливуть на небі, як безлюдні кораблі, як невідомий, невблаганий гнів команданта дивізії.

Посіяв дрібний дощ, наче все повітря зробилося мокрим. Почала літати мерзла крупа. Сипалася крупа, а потім мокрий сніг завихрився і встеляв дорогу й степ. Ішов сніг і розставав слідом.

В містечку було повно засідланих коней бригади. Обоз уже виїздив за околицю. Дві гармати стояли в центрі площі. Помічник комandanта бригади вишикував бригаду біля гармат. Галат, підлетівши на “Флоріді”, геть заболочений, розпалений від галопа, зробив огляд. Потім він сказав промову:

— Хлопці, — крикнув Галат і обкрутився конем перед бригадою. Здалося, ніби він почне співати. — На нас кадети наганяють полки, стягають кільце. Бій

буде жорстокий і кривавий. Ми побарахолили в тому проклятому містечку і на нас тепер плює уся дивізія.

Галат поїхав попереду бригади. Аж до станції бригада мовчала. Коні відчували на собі жорстокість людської руки й гострі дотики острогів, що рвали ніжне м'ясо на ребрах. Вудила роздирали кінський рот, заюшений слинаю, в слині вже червоніла кров подертих ясен.

Сонце викочувалось з-за хмар, пливло по синьому шматкові неба, обливаючи всіх несказанною тривогою. Потім воно заходило за хмари, його вкривав сірий туман, що наче підіймався з землі, починає моросити холодний дощ, вітер наганяв сніжні пелюстки просто на конячі ніздри й на червоні обличчя людей.

Похмуру мовчанку переривав ляск підків та хлюпання копит по мокрій дорозі. Соняшні промені, що з'являлися несподівано, і несподівано ж зникали, виповняли людей невпинним хвилюванням. Голови відважних погромників то хилилися аж до поводів, то підносилися вгору до бадьорої пісні сонця. Вони почували на собі важучий гріх, який змиває лише кров. Людське життя, що завше надіється, часом виповняло їх безмежною нахабністю. А зрадливе серце стискається не знати чого. Воно передчуває смертельні дотики. Воно передчуває, бойці!

Потомилися кіннотчики! Тиша і ляск підків, і несміливий голос здіймається над бригадою. То Галат розспівався, як весняний жайворонок. Цей новий командант бригади не був довподоби бригаді після покладистого Виривайла. І мовчазна слота-мжичка, холодної осени струмливе молоко, стоїть між рядами коней, що під ними пливе назад дорога.

А спереду доноситься пісня Галата. Він наче відповідає комусь на болюче запитання.

Мені шляху не питати,
Просто степом мандрувати.
Гей! Ге - ей!
Долю доганять.

Його голос такий бадьорий і такий переконливий, що всі вірять у долю, яку треба дognати і яку доженуть.

А сама мелодія пісні нагадала зелений соняшний промінь, проціджений крізь густий лист верховіть у темну, таємничу сутінь лісу.

Летять вгорі галки. Пливуть вечірні хмари високо й не посугаються вперед. Хилитається верх високої тополі на станції. Стоїть бригада коленою, попереду Галат.

І все це відбивається у величезній калюжі, цілому озері води, що не ворухнеться поміж бригадою і ганком станції, де завмерла самотня людина. Відбиваються конячі морди у воді, відсвічується небесна глибина, і вершники зрослися кінськими копитами — в воді і над водою.

Обличчя в людей у декого — заляпані болотом. Ледве помітні риси провів олівцем страх. Розбризкуючи воду й розбиваючи копитами небо калюжі, від'їхав Галат від бригади до станції...

Незабаром бригада почула його співучий голос, коли він з ганку викликав до себе чотирьох сотенників командирів. Ті прив'язали до дерева коней і зайшли до станції, ліниво клацаючи острогами, перевалюючись з одної зомлілої ноги на другу. Ці сотенні командири були, власне диктаторами кінної. Скажено хоробрі та відважні, вони виробляли завше чудеса.

Рубали голови, не скривившись, крали коней в сусідніх бригадах і любили відступати останніми, розшукуючи баражло. Слава цих сотенних ніколи не радувала Шахая. Командант бригади Галат знов за цих його підлеглих багато більше, ніж може знати командир без того, щоб не поставити сотенних перед фактом їхньої смерти.

Бригада побачила, як заходило сонце, прорвавши-ся на ту хвилину з-за оболоків, і від'їхав паровоз по колії ліворуч від станції. Тоді вийшов у сутінь вечора Галат. Чомусь погода зробилася наче теплішою. Командант бригади дав розпорядження, і всю станцію виповнив дзвін острог.

Коні ніяк не хотіли заходити до теплушок, кусали людей і все намагалися вибити хоч одну дошку з не-нависної теплушки. Вантажилися просто з перона, асфальт одразу вкрився трісками з дощок, сіном і кінськими екскрементами. Ліхтарі гойдалися від нічного вітру. Обоз залишався до ранку на станції. Лише розібрано було по вагонах усі набої та гранати.

Галата викликав командант дивізії до телефона. Командант бригади поправив на собі шапку, кобур револьвера і шаблю, потім він обережно взяв трубку телефона, ніби вона була скляна.

— Єсть! — відповів голосно Галат на перше запитання, переклав телефонічну трубку в ліву руку, а правою розстібнув кобур і взявся за наган...

— Я вам їх уже відправив — відповів він далі, ви-простовуючись перед телефоном.

Далі Галат мовчки слухав гнівні слова команданта дивізії, не реагуючи на них жадним м'язом обличчя. Він слухав довго, і слова пропалювали йому мозок, як

розпечене оливо пропалює папір. Від таких слів дріт мусів би в степу між стовбами закручуватись, як стружка. Галат не відповідав нічого Шахаєві. Той, сказавши все, що вважає за потрібне сказати, передав трубку Остюкові.

— Галате, — почулося од Остюка, — передай там поклін Марченкові, і хай він тебе ще раз застрелить після твоєї смерти. Бийся, Галате, і ховай “Флоріду” від куль. Мою шаблю не віддавай ворогові. Ми мусимо розбити кільце.

Галат стояв іще, не чуючи вже слів і наливаючись гнівом, як кожух кулемета водою. Він повісив трубку, аж зігнувся важельок телефонного апарату, і повернувся до дверей. Його зупинила постать нахабного блідого кіннотчика, що стояв, упершися в боки і сиплючи іскри з очей.

— Пане командант бригади, — прошипів кіннотчик — куди ти дів мого брата? Куди ти відправив іще трьох наших командирів?

Галат, ніби нудьгуючи, поглянув у вікно, щось подумав і раптом притиснув ногу до ноги, звертаючися до кіннотчика. Той здригнувся і випростався.

— Я їх послав за бронепотягом, товаришу. Вони їхатимуть слідом за нами.

Але кіннотчик не був такий простий і не в теплій воді купаний. Брат його встиг навчити, як треба поводитися зі збросю та з командирами. Він побілів іще більше, і голос його зривався на тонкий вереск.

— Де ти брата мого подів, командант бригади? Братіка мого милого куди ти закопуєш?

Кіннотчик схопився за шаблю і вже до половини витяг її з піхов, але Галат підскочив до нього і ручкою

револьвера вибив з пам'яти. Потім загасив лямпу й вийшов на перон.

Вітер, як беззвучна пісня, пролітав угорі. Наче після вибуху гармати, вухо не чуло гудка, і Галат бачив лише стрімкий фонтан пари біля димаря паровозу.

Кінна бригада загнана з волі в ешельон, мчала назустріч боям. Ніч облягла бригаду і ввесь світ. Тунель ночі нависав над ешельоном уже кілька годин. Багато людей понадягало чисті сорочки. Мовчазний ешельон віз бригаду, яка, мов живий таран, мала з'явитися несподівано перед ворогом.

У бойців уже апатія й сонливість. Було моторошно мчати так у нічну темінь на невідомий фронт. Найміцніші заснули. Кволі серцем і нервами метушилися по теплушках, як птахи. Коли б їхню передсмертну енергію можна було перетворити на крила, то певно все небо закрив би розпачливий шелест людських крил.

Осіння ніч, пізня осінь перед зимию і горішній вітер — неслися назустріч. Нарешті, ешельон зупинився. Це була глуха станція. Звідси кінна бригада Шахаївської дивізії мала почати наступ, оглянувшись коней, порадившись із мапами, почистивши кулемети і спробувавши, як виймаються клинки.

Галат не вийшов з теплушки. Він сидів на лаві за столом, розгорнувши перед собою мапу. Олівець він тримав так, ніби то була важка шабля. За теплушкою метушилася станція. Іржали приглушені коні. Гуркали колеса гармат, коли їх скочували з площадками. Цокотіли відра біля водопою. Стриманий гомін шости сотень людей навис над станцією, не розлітаючись ні вгору ні вбік. Ніч посіріла від лави туману і від дале-

кого загорання дня, критичного дня в житті кінної бригади.

До Галата зайшло троє кіннотчиків. Це були делегати від бригади. Командант бригади прийняв їх похмуро і непривітно.

— Куди ти нас ведеш? — сказали всі, перебиваючи один одного, делегати.

— Я веду вас, — сухо інформував Галат, не підважачи очей від мапи, — на проклятого ворога.

Кіннотчики засміялися.

— На смерть ти нас ведеш, Галате! Нас одірвано від усього на світі, і ми в кільці тут покладемо свої шкури.

— А вибитися треба з кільця?

Галат обвів олівцем велике коло. Кіннотчики нахилилися до мапи, але дивилися вони, як у воду. Мапа перевернула їм душу і надзвичайно піднесла авторитет команданта бригади.

— Осюди треба нам проскочити, — показав делікатно пальцем один кіннотчик. Його палець пройшовся по мапі, витираючи ліси й озера та руйнуючи гори. А до тір'ю отих бригаді треба було б мчати в галопі не один тиждень!

Кіннотчики вийшли задоволені з командира. Їхня природна хитрість не дозволила їм запитати про те, що буде бригаді за бешкет. Тепер усі думали за розплату, але ніхто не признавався голосно. Делегати поінформували бригаду, що Галат знає, куди веде, і кінна виб'ється з мішка.

У команданта бригади були інші думки. Жорстока неминучість хоч би кого могла увігнати в розпач, і Галат сидів, смакуючи темні лінії мапи. Його приголом-

шувала лише відповіальність. Краще було б, коли б хтось послав його в бій, давши правильний напрямок. Він був з тих людей, що знають таємницю безрозсудної хоробрості і не вміють написати наказа про наступ.

— Я пускаю бригаду з обох боків залізниці, — бурмотів сам собі Галат задумливо, — гармати підуть посередині. Я дійду до станції, візьму її і буду триматися до обіду.

Галат ізгадав бій під Павлівкою. Тоді Остюкова кіннота майже згинула, відтягаючи на себе всі ворожі сили і даючи можливість решті своїх ударити ворога з флангу і запілля. Тоді вони з Марченком визволяли напівмертвого Остюка і рятували його божевільних кіннотчиків. Перемога тоді зійшла з сонцем на полки, і ранені забували вмирати.

Тепер Галат мав те завдання, що колись і Остюк. Він притягав на себе, на станцію, яку мусів узяти, судні ворожі полки. А Шахай, Остюк і решта бригад дивізії пройдуть повз нього, проб'ються крізь послаблений фронт і з'єднаються з армією. Ніхто не згадає про Галата. Остюк пожалкує за “Фльорідою”, а Шахай почне формувати нову бригаду.

Теплушка скидалася на домовину. В одчинені двірі запливав туман — одвічний меланхолік. Тумани справжніми хвилями стояли над людьми. Туман не порідшав, коли Галат сів на коня.

Сотенні обступили його й мовчали.

— Не женіть коників, братця. Бережіть силу до атаки.

Галат раптом вихопив револьвер, почувши, як наближається до станції паровоз. Бригада розсипалася поза лаштунками, і дехто від'їхав далі. Четверо сотен-

них командирів і п'ятий — брат одного з них зійшли з паровоза. Крім останнього — всі без зброї. Вони повернулися до своїх і, ледве ступивши на перон, почали страшними словами клясти Галата. Вони хвалилися, що вимотають йому кишки на телефон, одрубають голову і кинуть її під кінське копито. Це були хоробрі безумці. Галата, що сидів недалеко від них, розвеселила така вигадка смертників. Він націлився з ручного кулемета.

— Стій!

— Галате, виходь на розправу!... На суд Галате... — але останні слова їхні покрив рокотом кулемет “Шопа” і вони попадали на зарошений туманом перон.

Десь підіймалося сонце. Почав підноситися туман, Галат підїхав до зібраної бригади. Ворог почув, уже певне, кулеметні постріли, і взяти станцію буде тяжко.

Бригада гомоніла й лютувала. Коли б не ворог близько, вона пошматувала б Галата й розвіялася б по селах. Загальна небезпека тримала ще всіх укупі.

— Шворень, виходь, — кричали з бригади.

— Шворень хай побалакає! Шворня сюди!

Нарешті виїхав і Митька Шворень. На обличчі в нього була мішанина з ластовиння, віспи й шабельних шрамів. Він посміхнувся до Галата і почав виконувати наказа бригади.

Галат видобув шаблю — подарунок Остюка. Після первого ж наскоку Шворень дізнався, яка твёрда була сталь Галатового клинка. Вони збіглися ще раз. “Фльоріді” Шворень зачепив вухо. Огир круто повернувся й високо вдарив задніми ногами, дістаючи ворога. Бригада вибухла сміхом. Шаблі ляскали й дзвені-

ли. Це було чудне видовисько, атавізм татарської доби. І, головне, кожен ніби забув за ворога, за майбутній прорив фронту і за руку Шахая.

Шворень нападав уже не так упевнено. Галат на віть зробив спробу напасті самому. Остюкова наука аж тепер йому знадобилася.

Двобій тривав далі. Почав пролітати сніг. Погода була мінлива, як військове щастя.

Коли над джунглями ліниво пливе місяць, і далекими передгірями лунають бойові пісні полюючих звірів, і мускусною парою димлять рослини, і гниють пні, повні чудесних світляків, як жару незгоримого, зеленавоблакитних повні оgnів; коли бенгальська дужм'яна весна виллє всі свої безконечні теплі дощі, і заплідніє від води земля, і завагітніють ріки, широкі й священні води, і над джунглями ліниво пливе місяць; —

тоді на галявину лісову вийдуть два вовки, два сірі брати. Вони повилють одне одному смертельний виклик, піднявши морди до ясного місяця. Оббіжать галявину дружною іноходдю, бігтимуть поруч, клацаючи зубами і торкаючися боками. Зелені очі жеврітимуть, як жарини. І тоді вони почнуть битися.

Могутніми лапами роздиратимуть одне одному боки. Шерсть летітиме клоччями, і вони зіб'ються в один рухливий клубок. Кров і піт заллють галявину. Хряск і лють рознесуться навкруги, лякаючи дрібних і нехоробрих мешканців джунглів.

Тільки тигр тоді, ступаючи м'якими лапами, вийде до бойців. Він крикне, і ніби полетить на джунглі безліч срібного пилу від затремтілого сонця.

Чітко, розмірено ступаючи, вийшов на перон невисокий Шахай. Обійшов розстріляних кіннотчиків, що

плавали на сухому. За ним не вийшов ніхто з вагона. Він був у сірій шинелі, на широкому ремінному поясі висів кобур з револьвером, пляншет з мапою і через плече на ремінці бінокль.

— Ала-а-а! — пролетіло по бригаді і відразу вщухло. Шворень і Галат заклали в піхви клинки.

— Струнко! — закричав хрипким і задиханим голосом Галат. Він вихопив шаблю і відсалютував нею.

Кінна бригада не зводила очей з команданта дивізії. Той здавався надлюдською силою. Це був гіпноз. Усі чекали, що Шахай скаже магічне слово, і від нього встануть на пероні мертві. Коли на пероні справді хтось із п'яти заворушився, усіх бійців пройняв дрож, і вони почали чекати ще неймовірніших подій.

Галат стояв перед Шахаєм, тримаючи в лівій руці повід. Командант дивізії кинув йому кілька слів. Галат ізсадив бригаду на землю і коноводи відвели коней. Бригада стала у велику розтягнуту колону.

— Друзі, — почав Шахай, — сьогодні ми мусимо пробитись до своїх. Або ми всі ляжемо славно, напившися ворожої крові.

Павза. Гудуть дроти.

— Сюди за мною йдуть інші бригади нашої дивізії. Летять орли кінної бригади Остюка, славетної бригади. Їхні прапори заквітчано перемогами. На них немає жадної плями.

Павза. Дроти гудуть на легкому вітрі.

— Славетні погромщики ѹ баражольщики! Хоробрі бабники ѹ шкурники! Де ви позичили совісти? Де ви зараз очей позичили, дивлячись на мене і не провалюючись крізь землю?!

Павза. Гудуть дроти і гудить бригада. Незадоволене, зле гудіння багатьох людей.

— Я плюю на вашу совість, бригада! Мені соромно за мою дивізію!

Мовчанка.

— Хлопці, я хочу вірити, що ви ті ж самі, що ходили зі мною в рейд. Пам'ятаєте, яка сила ворожа гнулася, перед нами? Я поведу вас сам у бій, і горе тому, хто оглянеться назад.

Бригада щось прокричала, брудні й неголені обличчя заворушилися, і невідомо було, яке почуття розчулило бійців.

Шахай дістав з кишені папір і розгорнув його. До білого шматка паперу прикувалися всі очі. Шахай тримав його перед собою мовчки, часом опускав, і тоді всі очі опускалися за ним. Командант дивізії глянув на Галата.

— Струнко! — прокричав Галат.

Серед словісної мовчанки почав читати Шахай прізвища. Найперше відгукнувся присадкуватий козарлюга з тої категорії, що зветься по селах “старими парубками”. Він сміливо вийшов з лав бригади і підійшов до Шахая, поглядаючи через плече назад на товаришів. Це була безмежно нахабна постать. Він почував, що за ним стойть всемогутня бригада. Коротке пальто не сходилося на його випнутих грудях, і руки вилазили з рукавів. Він став перед Шахаем, ліниво чекаючи, що буде далі. Командант дивізії його викликав недурно, і бригада може пишатися з нього. Погляд поминав Шахая, блукав десь у далечині, і ввесі вигляд кіннотчика свідчив за велику вибачливість його до цілої людськості.

— Здай зброю, — почув він несподівано.

Кіннотчик задирливо подивився ввічі команданто-
ві дивізії. Його серце тьохнуло. Суворий, твердий і важ-
кий погляд сірих очей Шахая ліг на нього, як тягар.
Він утратив свою нахабність, зробившись винуватим.
Відчув вогники смерти в очах командаста дивізії. Бри-
гада мовчала, затаївши дух.

Потроху кіннотчик зблід. Він був переможений.
Наче великий молот ударив його, і тепер дзвеніло все
навколо дрібними неприємними звуками. Зняв з себе
пояс із шаблею і револьвером і кинув на руку Галатові.
Потім відійшов на десять кроків і став самотньо.

Шахай викликав далішого. З лав вийшов безву-
сий ніжний юнак і, ще не наблизившись до команда-
ста дивізії, побілів, як стіна. Він ледве чи чув наказа
здати зброю, але тремтячими руками зняв її з себе,
поклав Галатові на руку і відійшов, ставши поруч із
першим. Бригада мовчала.

Командант викликав ще одного. Йому відповіла
мовчанка. Тоді з перших рядів почувся несміливий го-
лос:

— Уже, — сказав голос.

Такі вигуки подала бригада ще чотири рази, ми-
моволі дивлячись на перон. Шахай далі викликав кін-
нотчиків. Вони виходили з лав і йшли до командаста
наче на високу скелю, за якою западається в безвість
земля.

Коли Шахай перестав викликати, стояло вже шес-
теро. Галатові тяжко було тримати зброю, і він її
поклав на землю. Викликав передню півсотню і поста-
вив її перед шістъома кіннотчиками. Командант диві-
зії прийняв команду.

— Галате, — сказав він командантові кінної бригади, — здай зброю й ти.

— Шльопнеш? — запитав Галат.

Бригада ніколи не бачила, щоб так ходили люди, як пішов їхній командант. Це була хода людини, що лише могутньою волею випростала своє тіло і несе його туди, від чого тіло тікало б, не оглядаючись.

— Ціляй — скомандував Шахай.

Півсотня піднесла гвинтовки й націлилася. Смертники дивилися на комandanта. Він востаннє стоїть перед очима. Вони не керують уже як слід язиками й потьмареним розумом. І все таки вони кричать. Це якийсь хріп. Кричать дужче. Кричать, як пеньки, кричать на зеленій лісовій галявині.

— Слава Шахаю! — чує комandanт і чує вся бригада.

Смертники кричать, і є небезпека, що до їхнього крику прилучиться бригада.

— Оставить, — каже Шахай, — підемо разом усі в бій.

Кіннотчики бачать, що спускаються гвинтовки, і Галат, як закоханий, припадає до землі. Бригада не може цього витерпіти. Вона руйнує лави, збігається до комandanта і підносить його на руки.

Бригада пішла в наступ, як бригантина, надувши паруси і поскріпуючи снастями. Станцію взято, і сніг покрив загиблій більшості кіннотчиків. Решта дивізії також прорвалася за вороже кільце поблизу. Остюк, зробивши прорив, примчав з полком до місця, де на його думку загинула бригада і загинув безумний Шахай.

Остюк побачив обоз, що віддалявся. Він упізнав здалеку Галата на захопленій тачанці. За ним завмирала пісня...

— Добра була частина; — крикнув Шахай, ніби продовжуючи пісню. Остюк мовчки згодився. Вони переломили шматок черствого хліба і почали їсти його, давлячись слиною, в тиші могутнього ранку.

Біля них мовчав степ. Вороний “Фльоріда” з сідлом примчав розгублений і ображений. Він сміливо підійшов до свого першого хазяїна, простяг губи до хліба і штовхнув головою Остюка. Над землею сонце показувалося з хмар, як пофарбована тачанка, і починало обстрілювати з беззвукного кулемета земні позиції.

Довго ще після того, як бригантина пішла під воду, біліли на поверхні моря одірвані паруси її. Регулярні армії повстали перед хаосу і руїни. Стихія, виступивши з берегів, знову увійшла в них.

П'ЯТА ПІСНЯ

Г о л о с :

Щаслива путь, у далеч ідучи!
Топчіть її, оріть важку планету.
Життя — є рух, життя — є числа числ,
І люди в них — безодень силюєти.

Таємний час, мов ніч і мов кажан,
У темряві ховає чорні крила.
Загоїлось чимало славних ран,
Кривавих ран, що землю напоїли.

Над трупами солдат росте трава —
Незмінна доля і трави й солдата!
Погас вогонь і жар колишніх ватр,
На бівуаках інші ляжуть спати.

Засіяно поля жорстоких війн.
Розвіялись по світі ветерани.
Народи йдуть. Часи летять без змін.
Забуті тіні із могил не встануть.

Кружляй же, земле, у крицевім колі,
Як літо і зима, добро і зло!

Х о р :

Горі з горою не зійтись ніколи,
А долі людські в'яжуться вузлом.

Остюк, шкутильгаючи, підійшов до поручнів мосту С.-Люї і кинув листа в Сену. Це був уже третій впродовж останнього тижня. Першого листа прочитала Остюкові сама Льоретта, водячи пальчиком по рядках чорних літер. “Такого листа вигадала зла людина” — сказала Льоретта, — “дуже зла людина. Ця людина попереджає Остюка, щоб він покинув ходити до Льоретти. Вже нагострено ножа, і незнайомий буде різати Остюка”. Льоретта покружляла по кімнаті, напудрила носа і потягla з собою Остюка на вулицю. Другого листа Остюк подер сам, побачивши знайому руку на конверті. Третього — Остюк носив кілька день у кишені, забиваючи викинути. Цілими днями тинявся він по місті і несподівано мостом Сюллі потрапив до острова С.-Люї. Його обтікала вода Сени, Париж рокотів навколо, як далеке завмираюче божевілля, острів зі своїми тихими вуличками став присмною базою для Остюка. Великий шум зокола ледве долідав сюди. Кілька старовинних будинків з поверхами, що виступали, як балкоni, старе кафе — ще з часів, коли не було в моді старовинне слово кабаре, і люди приходили до кафе не так надовго, — все це прийняло в свою тиху тісноту й Остюка, що випив тут поволеньки, смакуючи рожевого напою з голосною назвою “Нектар Бургундії”. Хазяїн кафе з добрим бургундським черевом і пухкими чернечими руками ніжно взяв з руки Остюка належну йому кількість сантимів і з побожністю провів Остюка до дверей. Тихою вуличкою Остюк дійшов до мосту С.-Люї, що з’єднував острів С.-Люї

з островом Сіте, підійшов, шкутильгаючи, до поручнів мосту і кинув нерозірваного листа в Сену. Потім він витяг з кишені листа від Льоретти і кинув його усілід за першим.

Вода була чорна і неприємна. По ній пливли масні плями, трісочки, відбитки хмарного неба, блищаала синя глибінь поміж хмарами. Остюк пригадав чисті степові озера, і йому здалося, що він бачить у Сені морду свого "Фльоріди". Місто затискало в лапах Остюкову степову душу, обламувало його крила і обмежувало розмах очей. Вітри над Парижем дмухали чужі й нерівні, сонце сходило за хмарами і лягало в дим вечорів. Остюкові іноді хотілося промчати вулицями міста із своєю непереможною кінною бригадою, блиснути клинками серед веселих, темпераментних натовпів і свиснути — крикнути степовим покриком, щоб зникло заворожене місто і повстала чудесна, мудра ковила. Земля далекої батьківщини лежала перед ним, як теплий житній хліб, як ляскіт копит по м'якій степовій дорозі, як запах кінського сіда і як цвіт черешні. На тихому мості С.-Люї Остюк ніби скинув цивільну одежду, свій капелюх та краватку і надяг походний старий френч, червоне галіфе, шапку - кубанку з синім верхом, ніби обплутався знову в пахучий ремінь: від револьвера, шаблі, бінокля, фляги. Хтось підійшов до Остюка і торкнув його за плече. "Не топіться, глядіть, пане", — увічливо сказав йому ажан. Полетіли в безвість шабля і френч, кубанка і галіфе, — Остюк справжній европеєць, пішов далі мостом до Сіте.

Перед ним похмуро устав із землі Нотр - Дам. Маршал Остюк подивився на нього, як верхівець, що проїздить повз хреста на перехресті доріг. Темні башти со-

бору захиталися перед ним, і він пригадав собі, що близько десь мусить бути знайоме йому місто. Кроки маршала зробилися повільними, він став оглядатися навколо себе. Ліворуч на самому березі між мостами С.-Люї та л'Архевеш побачив морг. До нього й попротував хворий маршал. Перебита нога боляче хруща-ла, поранений під Павлівкою хребет кололо, наче ти-сячами голок, розбитий під Успенівкою череп, як мі-дяний дзвін лежав на мозкові. Остюк не вірив лікарям, які запевняли його, що він може знепритомніти десь на вулиці, любився з Льореттою до безпам'яти, не да-дав хворобі покласти на ліжко його тіло, тримався так, як воно й личить хворому маршалові. За скляною сті-ною морга виставлено було з десяток заморожених лю-дей. За склом штучний мороз, Остюкові, який зайдов з теплих передосінніх вулиць, стало приємно від про-холоди. Тиждень тому Остюк побував уже тут. Він розглядав тоді покалічені трамваями, омнібусами тру-пи, перед ним пливли поля жорстоких атак, трупи його партизанів, братські могили в трагічних степах, де кружляли вгорі чорні круки й солодко пахло травами й мертвим тілом. Маршал тоді заплакав був трохи в руку, його серце так защеміло, як щемить воно тіль-ки на чужині. Наглядач моргу за кілька франків до-пустив Остюка подивитися, як заморожують трупи пе-ред тим, коли їх виставляти біля скляної стіни. Повіки в одного утопленого ченця затремтіли саме в той мо-мент, як Остюк нахилився до нього. Маршал оживив ченця, півгодини попрацювавши над ним. Ніколи не можна вигадати такого дрібного випадку, який міг би не врятувати людини за хвилину до її смерти. Чернець поблагословив Остюка і запитав його ім'я. Остюк од-

повів, і чернець, зрікшися свого імені, назвав себе Михайлом. Тепер, трохи постоявши перед трупами, Остюк пригадав цей випадок, що був зовсім зник з його хворої голови.

Перед моргом починався сквер в ограді Нотр - Дам. В сквері прекрасний фонтан розбивав шматки води на краплі, краплі розкидав на бризки, бризки розвіва, як пил, в бризках поломеніла райдуга, зеленіла, блищала й коливалася. Маршал посидів на лавці, розглядаючи крізь водяні бризки диявольську архітектуру собору. Потім він пошкутильгав далі, обійшов собор, поминув Отель - Дьє і зупинився, вражений безліччю квітів на вулиці. Це стояв ярмарок квітів посеред Парижу на острові Сіте.

Маршал Остюк пройшовся ярмарком. Гомін веселої юрби стояв навколо, як висока трава, і Остюк простояв за нею. Заплюшивши очі, тримаючи лівою рукою патика, маршал уявив себе в рідному Ново - Спаському. Стоять вози, фургони, гарби; мукають воли і слина падає з них з рота, наче павутиння; хвоськає батіжком заїжджий баришник і лукаво підморгує господарям; зайшлася халяндорою уся численна циганська родина — од малого до великого витанцюють божевільний танок; продає сопілки похмурий дід, весело пищить в його устах степова дудка; Остюк ніби прийшов додому на побивку — він насвистує щось, поцокуючи новенькими острогами. Зараз він зустріне дівчину. Он вона підходить до нього в гурті веселих подружок своїх і усміхається здалеку. “Кахи, чорнява!” — не витримує Остюк і прокидається серед чужих людей на ярмаркові квітів. Просто перед ним жінка ховається за великим кущем. Маршал підходить до нього і одгортас

квіти рукою. Там сидить зіщулившись, налякана, його Льоретта.

— Ти ж поїхала, — каже маршал, і сльози бризкають з очей Льоретти.

— Ти ж назавжди, — повторює маршал і бере задумливо синю волошку з букета милої.

Льоретта вже зовсім заплакала. Вона бачить крізь сльози, як нюхає Остюк синю квітку, що нічим не пахне. Льоретта хоче пояснити, чому вона перейшла сюди зі свого старого місця біля церкви С.-Мадлен. Чому перейшла таємно, сказавши Остюкові, що виїздить з Парижа. Льоретта любить хворого маршала, їй боляче, що він докірливо на неї дивиться, вона не знає звичаїв його предків з Великого Лугу, що їх не могла застумити жіноча печаль.

— Я хотіла спровадити раніш твого ворога, а потім повернутися до тебе, — запевняє Льоретта, але Остюк уже її не слухає. Він зрозумів тільки, що його хотіли захистити, що жінка хотіла підставити за нього своє життя, і це його остаточно відштовхує. Погане діло, коли мужчину починає жінка жаліти й оберігати; так недовго докотитися й до ганьби! Остюк іде далі від Льоретти, не глянувши на неї, нюхаючи непахучу квітку і ледве стримуючи свій гнів.

— Вернись! — кричить йому Льоретта, ридаючи.

Маршал не чує. Йому саме пригадалася Павлівка. Він лежить на підводі обмотаний полотном, майже загубивши свідомість, і лише посилає й посилає своїх людей до бою. Мозок його вмер, живе тільки та крапка, яка кермує правою рукою. “Вперед!” — кличе мовчки простягнута рука.

— Вернись! — біжить за ним Льоретта, і Остюкові здається, що вона хватає за стремено небіжчика коня його. — Вернись, мій маршале, до свого дому! Без тебе я не житиму ніколи!

Остюк іде, як сомнамбула. На його шляху трапляються східці. Тримаючись рукою за поручню, Остюк виходить на самий верх і сідає на даху омнібуса. Вулиці рухаються, вітер б'є в обличчя Остюкові, омнібус переїздить на правий берег Сени і швидко іде величезним Севастопільським бульваром.

Уставши на розі бульвару С.-Дені, Остюк пішов до Монмартру. Мети в нього не було жадної. Навкруги — ніби степ, а в самого Остюка застуджені вуха: в них шумів, верещав, ляскав, співав, сміявся паризький день. Безліч кафе розчинили двері на бульварі. На тротуарах стояли столики, біля них жили різномасні французи. Маршалові згадалося, як він бився з ними під Успенівкою. Він ішов серед натовпів, що ними багаті вулиці у післяобідню годину, він розправив свої плечі і піdnіc голову дотори, гордо шкутильгаючи. Йому з пошаною давали пройти. Всі думали, що це йде колишній спагі — його шкіра була темна від лютих степових вітрів батьківщини. Кафе гостинно запрошували зайти і стомлений маршал зайшов. На його честь раз же заграв джаз. Остюк пив потроху вино, як пив він його колись і з французької фляги після Успенівки, і думав про музику. Слухаючи сольо на банджо, він пригадав бандуру, яка водилася в його полках. Бандура була кращою за банджо. Бандура брала серце безліччю сухих, коротких та болючих звуків. Її по-

родив степ, вона передає трохи одноманітний гомін його, вона співає, як мужній і скромний степ. Йі припадало завше співати про неволю і поневолення цілого народу, вона примітивна, як і кожна печаль. Остюкові не подобається банджо — звуки стогнуть і нині ють, це спека й задуха коливається на струнах банджо. Зате флекстон і цугсфлейта Остюка зачаровують. Підкреслюючи металічні тембри джазу, ці інструменти вивершують їх, закручуються спіралями і облітають кафе. Так Остюкові здається. Він жалкує, що не запровадив джаза у своїх бригадах. Це справді музика енергії, руху, машин і пристрасного безуму. З такою музикою кожний ескадрон бився б, як цілий полк, — подумав Остюк і вийшов з кафе та пішов бульваром далі.

Жінки поминали його, сяяли оголеними руками. Жіночі голоси щебетали й кликали. Голоси чудово гаркавили, літера “р” переливалася в ніжних жіночих устах, як мелодійна пісня води. Коли жінка сміялася, вона, здавалось, тримає в своїх руках пів земної кулі. Маршал пожалкував, що його народ не мав таких жінок. Його країна — країна тільки матерів. Печальна матір вирощує дітей, годує молоком і колишне безліччю добрих мелодій. Та на старість немає кому її годувати — пішли сини в найми і соромляться матерініх пісень. Остюк пригадав своє жіноцтво — його доля була терпіння. З народження до смерті працювати в полі і вдома, молитися й плакати, класти життям за дітей, ледве розцвівши — бути вже безіменною річчю — таку жінку мав маршалів народ. Остюкові закортіло побачити в себе інших жінок, почуті з їхніх уст прекрасну вимову багатозвучних слів, завмерти від їхнього мелодійного сміху — і потім піти на неймовірні

тортури, у скажену роботу, до осяїніх високостей. Так подумав Остюк. Він не міг би викласти цієї думки словами, як не зміг би ніколи пояснити своєї туги за батьківчиною.

Бульвар Нуасоньєр скінчився і почався Монмартр. Остюк думав про врятованого ченця, не помічаючи дороги. Тротуар пішов під гору, поминаючи фунікульєр. Назустріч Остюкові бігли юрби школлярів. Продавці солодощів пропонували йому свій крам. Інвалід війни продавав цигарки — маршал купив у нього півсотні і забув їх узяти з собою. Оглядаючись через плече, Остюк бачив черепицю на дахах будинків, бачив вигнуту лінію бульвару, верховіття декількох каштанів. Він вийшов височенько під гору. До нього наблизився задерикуватий хлопець із шарфом на шиї і попросив франка. Остюк відхилив простягнуту руку, не зупиняючись біля хлопця. Йому ніколи було думати про милостиню — він побачив попереду себе сіру сутану ченця. В натовпі вона метнулась перед очима раз - другий і зникла. Хворий маршал надаремно шукав її, ходив, зазираючи до дверей крамниць і кафе. Вже втративши надію знайти ченця, Остюк казав собі: “яка сила ченців є на світі!” і зайшов до музею, де на дверях висіла блискуча досточка, а у вікні було виставлено воскову голу жінку.

Пахощі воску. Важкі порт'єри на вікнах. М'який килим під ногами. Серед усього рухається залями пахучча оаза. Хворий маршал урочисто робить огляд генералам і королям. Еполети вилицькують мертвим золотом. Коштовна одіж облягає постаті. Остюкові зда-

ється, що вони швидко почнуть дихати й командувати. “Фрідріх Великий” — читає про себе маршал і додає — “король”. Він пригадав Павлівку і павлівський удар навколо, що його винайшов оцей восковий невгамовник. Король тримає в руці голу шпагу. Довгий, зелений мундир спадає до колін. Маршалові подобається королівська постать. Оповідання Шахая про війни цього невидного чоловічка хвилюють Остюка, і він, оглянувшись, щоб цього ніхто не помітив, хоче помочати короля рукою. Знову спогади захопили його мозок. “Ти ж не помирай, гляди, маршале”, — каже йому Шахай і усміхається десь здалеку. “Фльоріда” ірже й має головою.

Цокотять підкови і чхають коні. Вириналова сотня свариться за барахло. М'який теплий степовий день. Остюк зідхас і хоче голосно заспівати, та його погляд чіпляється за чергову воскову людину, і маршал знову відчуває себе серед нерухомих геройв. Малий пузань в сірому, подертому на ліктях мундирі, дивиться просто на Остюка з-під чудного трикутнього капелюха. “У таких капелюках возять катафалки!” — думас Остюк і лагодиться засмітись. Пузань, проте, дивиться на нього суворо. Остюк підносить руку і хоче фамільярно поплескати пузаня по плечах та скляний ковпак не пускає цього зробити. “Як же тебе звати?” — питаеться Сстюк і читає під ногами імператора — “Наполеон”.

Маршал сідає на стільця, що стоїть поруч, і довго сидить нерухомо. “Нарешті я тебе зустрів!” — усміхається Остюк, — “нарешті я зустрів тебе, пузата бабо!” — Він оглядає імператора, як нещасливого вояка. Нещасливого хоч би вже тим, що він помер і не може зробити того, що ще виконає Остюк. “Боже війни, —

промовляє Остюк, — хто тебе навчив доручати кінноту дурням у день рішучого бою Ватерльоо?” Імператор французів не одповідав. За нього відповів чийсь голос з глибини залі. “Не суди мертвого”, — сказав голос, — “Ватерльоо трагічно невдалий день”. “Але можна ж було тому чортові, що його було послано розшукувати союзників, можна ж йому було принаймні хоч умерти?” — запитав Остюк, не дивуючись і не розшукуючи розмовника. “Це ваш привілей, — іронічно пролунала відповідь, — не жити, а вмирати”.

Остюк розгнівано пішов по залі до того кутка, звідки лунав голос. Там стояла воскова група, що показувала коронацію Карла V. З натовпу воскових ченців, які стояли навколо воскового Карла, вийшов до Остюка один. Остюк придивився. Це був його теперішній тьозка, чернець з моргу.

— Здоров, побратиме, — сказав чернець.

З вікна Остюкової мансарди видко було невеличкий брудний двір, пожилений флігель, високий і міцний паркан сусіднього машиново - ремонтного закладу та цілу серію червоних черепичних дахів його вулички, що підходила безпосередньо до бульвару С.-Мішель. Бруд і веселість — ось характерні ознаки цієї вулички. Вузька, як степовий, глибокий ярок, вона часто була ареною дивовижних процесій. То несли вночі п'яного студента із смолоскипами, співами, плачем і репетом; то студенти влаштовували весілля; то — проспівали юрбою до будинка їхньої *alma mater*, щоб за свідчити чергову п'яну любов. Остюк часто виходив на вулицю, зачуєши співи студентської ватаги, але весе-

лість та була чужа йому. Постоявши хвилину, Остюк повертається до кімнати, тамуючи огиду. Іноді за стіною хтось цигикає на скрипці. Маршал тоді сідав на ліжко й мріяв. Він думав про свою молодість в Ново-Спаському, про роботу в господарстві батька, про свою власну землю і власну хату, — які б вони були в його місцях, роботячих руках. Він думав про всесвітню війну, яка вирвала його з життя і штовхнула в смерть та руїну; про революцію і горожанську війну; про свої партізанські бригади; про те, що життя біжить дуже швидко, і ніколи людині зупинитися на хвилину; про бистрі роки і поважну ходу свідомості, яка сповнює важку голову; про чужину, що з неї видко батьківщину — бідну, порожню землю; про вмирання селянської психіки.

Мансарда, що в ній жив Остюк, належала художникам, який лежав саме в лікарні. Остюкові дали це житло лише до одужання її господаря. Так воно і стоїло — це художникове ательє — з полотнами, з картинами в рамках, з мольбертами і розкиданими скрізь тубами фарб, прийнявши в себе хворого маршала з його скромною валізою. Остюк перечитував книжки по малярству, переглядав альбоми видатних художників, і йому здавалося, що він дійсно розуміє чужу мову і що книжки ті розкривають йому різні таємниці. На мольберті стояв недокінчений пейзаж з контурами ворони на початому дереві. Остюк виймав з валізи старого бойового револьвера і старанно цілився в ворону, відійшовши аж у куток мансарди: йому все здавалося, ніби рука його починає труситися від жахливого болю в хребті.

Та мушка револьвера не тримтіла, і Остюк клав

його назад до валізи, заспокоївши себе.

Улюбленою картиною Остюка була одна, що йї Остюк витяг з-під ліжка. На ній художник намалював двобій. Вершники з блискучими шаблями в руках божеволіли на тлі червоних хмар, серед яких заходило велетенське сонце. Фантастичні постаті вершників та їхніх коней чарували Остюка, він часто й подовгу розглядав картину. Художник розумівся на конях, око Остюка навіть упізнало одного коня — це була ніби морда “Фльоріди”. Від такого починаючи, Остюк дійшов чудних висновків: художник намалював його, маршала, з кубанкою на голові, і з шаблею в руці. Придивляючись до картини довше, Остюк упізнав Успенівську рівнину і побачив крізь пил грецьку кінноту, що йшла допомагати французам. Тоді Остюк став розгортати всі полотна, що стояли в кутку, і роздивлявся їх уважно та недовірливо. Усі вони вразили Остюка якоюсь подібністю. Скрізь — будь то пейзаж чи людська постать, чи просто композиція фарб і ліній, — повсюди видко було замах руки та блиск шаблі в ній. На однім полотні так замахнулося дерево. Воно ніби хотіло вискочити з корінням на поверхню землі. На другому полотні — людська постать. Вітер нахилив над нею смугу дощу. І — наче висіла над перехожим рука з шаблею. Третє полотно мало на собі цілий вихор рук, що замахнулися шаблями. По клинках дзюрила ніби кров, та Остюк протер очі, і все це зникло з очей, як вигадане, або як чарівне.

Льоретта зайдла до кімнати. Остюк мовчкі подивився на неї і знову втопив очі у полотно.

— Мішель, — сказала Льоретта, — я прийшла до тебе.

— Понімаєш, — сказав маршал спокійно, як перед кінною атакою, — твоя доля мене турбус аж надто. Сідай.

І потім він замутикав під ніс:

Ой, пряду, пряду, спатоньки хочу,
Ой, склоню я головоньку на білу постілоньку,
Може я засну.

— Ми з тобою побралися, — продовживав Остюк свою думку, — і жили вдвох увесь той час, коли я приїздив до цього міста. Двоє людей — мужчина й жінка — живуть у темряві від інших людей. Вони ходять вулицями серед загалу, але з ними жходить їхня темнота. Між двома людьми — чоловіком та жінкою — немає й не може бути нічого чужого.

Настала проречиста павза, в якій Льоретта боялася заговорити.

— Ти вбила свою дитину, — сказав Остюк і одвернувся од жінки на хвилину, — і мою дитину також. Я не піп, і мені немає діла до гріха. Але моя батьківщина — країна плідних матерів. Мій народ — немає в світі більш плідного народу. Ти не сказала мені й слова і загубила дитинча. Ти маєш право так діяти, і я заховав невимовний біль в собі. Дітей убивати не можна, Льоретто, — це загибель для народу.

— Воно загубило б мое життя, Мішель, — одповіла жінка.

Остюк пригадав своє захоплення з краси парижанок і жахнувся того, що краса та мертві і неплідна. То ходили вулицями трупи, нафарбувавши губи і прикрасивши обличчя. Усміх з'являвся на губах їхніх, але то був усміх, що загине разом з красунями. Та гаркава,

граціозна й мила мова не покладеться в дитячі уста, бо діти тисячами котяться з брудних каналізаційних труб дном мутної Сени. "Ні, не треба нам таких жінок, — зіхнув Остюк, — хай живе одвічна страдниця Матір!" Підсвідомо хотіти загибелі може тільки нація, яка кінчаче історичну путь, — подумав Остюк... Він виглянув у вікно і побачив, як вибігли робітники з майстерні на обід. Декому їсти принесла дружина, дехто розгорнув червону хустку з хлібом, каштанами й жменею винограду... Десять по великих фабриках робітники мали іdealні, але тут перед очима Остюка тільки невеличка майстерня, і вона нагадала йому робітництво його батьківщини. Шахта, де працював юнаком Остюк, завод, що був поруч шахти, запахи вугілля, сірки і горілого заливіза, пил і дим, сліпучий бліск вилитого на землю шлака, кров у грудях, що клекотить, відчуваючи навколо себе рух і металль, — ось що уявив собі Остюк, виглядаючи у вікно. Потім він говорив далі, повернувшись до Льоретти.

— Ти не могла інакше зробити в цьому Парижі, і я перейду до головного.

Маршал замовк несподівано і зрадив звичай 'своїх предків з Великого Лугу: пожалів жінку. Надаремне він глушив у собі жалість — вона розквітла, як пахуче грено, заволоділа ним до краю. І жінка зрозуміла це, але не скористалася з жалости Остюка. Ще більший во-гонь охопив маршала, бо він відчув благородство жінки. Вони сиділи мовчазні, як двоє любовників, що не кінчали своєї любові, а лише розпочинали її.

— Я боялася тобі сказати, скоро ввійшла, що цю кімнату я добре знала, — пролунало нерішучо від Льо-

ретти, яка вирішила інстинктивно, що треба допомогти Остюкові реалізувати його жалісливість.

— Як? — ухопився за випадок і Остюк.

— Тут жив колись мій наречений. Вже кілька років він зник з моїх очей. Він був тоді військовий, збирався в похід до Греції чи до Сибіру. За ці роки я ніяк не могла знайти оцю його кімнату і тепер ось бачу її такою, якою вона була тоді.

— Це його малюнки, — сказала Льоретта, розгортаючи полотна, — він був тоді блискучим художником, шикарним художником.

Остюк слухав Льоретту, як слухає подорожній ріку, що тече в нього біля ніг, слухає, знаючи — він одпочине й піде далі, а ріка тектиме собі в невідоме море. Його любов до Льоретти робилася малою, як жайворонок, і підносилася всередині серця вгору. Остюкові здалося, що його серце побільшало неймовірно, проте жайворонок і щебетання десь підступали Остюкові аж до горлянки. Жалість підказала йому, що треба бути жорстоким одразу, сказати всі причини, які змушують його розійтися з Льореттою. Ця потреба постала перед ним так яскраво, що він здивувався своїй слабкості. Так буває — жалість породжує жорстокість і це почуття тоді діє, як благословіння. Остюк мусів лягти в лікарню, надій вийти звідти у нього не було, він почував себе щодня гірше й гірше — хто б осудив цього героя Павлівки й Успенівки за те, що він хотів зробити?

— Перед від'їздом, — сказала Льоретта, — він співав мені старого романса. Хочеш послухати його?

Льоретта почувала, що в повітрі висять громи та блискавки, але як більшість жінок — вона ховала голову під крило.

— Хочу, — одповів Остюк і, виглянувши у вікно, побачив, що двором іде чернець, — я хочу послухати його.

Льоретта проспівала першу строфу.

На батьківщину у Тульон
Вертає шкуну "Трьох Корон".
Веде її рубака Жан,
Малий чорнявий капітан.

Потім вона басом проказала приспів, як відповідь на цю строфу відважного Жана:

Го - го! Гrot - парус став,
Щоб вітер гнав і гнав!

З коридору почувся, як хтось там зашаркотів ногами. "Можна" — сказав Остюк. До кімнати зайдов чернець. Він виглядав на малу обскубану мишу, проте сутана йому личила. Чернець поправив на носі залізні окуляри й сів. "Хвилину уваги, тъзко, — вимовив Остюк, — Льоретто, далі". Льоретта, що, як кожна парижанка, не боялася й не соромилася мужчин, провадила пісню далі.

Відважний Жане, поспішай
До затишних тульонських шат.
Сумна дружина й немовля
Твого чекають корабля.

Го - го! I гафель став,
Щоб вітер гнав і гнав!

На чорний прапор "Трьох Корон"
Чекає твій ясний король.
На золото в тюрмі — жде казна.
Тебе, корсара, зла тюрма.

Го - го! Ще й клівер став,
Щоб вітер гнав і гнав!

— Правильно, — зауважив чернець, — став і клівер, бо стільки обставин на тебе чекає в Тульоні.

Та ось і виплив сам Тульон
Із хвиль солоних лона лон.
Його замріяний обман
Вилискую і крізь туман.
Го - го! Та й топсель став,
Щоб вітер гнав і гнав!
Відважний Жане, долю зваж, —
Це ж край твоїх тропічних вахт!
Чи варті жінка й немовля
Тюроми ясного короля?!

Го - го! Усе напни!
До берега жени!

— Так роблять справжні мужчини, — сказав чернець і подивився на Остюка, — сьогодні ввечері ми з тим нашим другом здібаємо біля Сени. Всі папери він принесе з собою.

— Пісні ще не край, — зауважила Льоретта і мужчини замовкли. Вона стиха проказала останні слова романсу, ніби виголошувала нагороду відважному Жанові.

I Жан зійшов, мов паладин, —
На березі дружина й син.
А навколо юрба ревла:
“На гільтину короля!”

— Кінець пісні поганий, — не погодився чернець, — і слова “паладин” зовсім не показує відваги, а лише високомірство. Більш цікаво виглядало б, коли Жан, поцілувавши дружину, сів би до в'язниці.

— Життя людини — театр, — печально виголосив Остюк, який хотів справжню печаль видати за удавану.

— Ви думаете про режисера чи про декорацію, маршале?

— Я думаю про волю людини, яка йде проти всього.

— Проте, ви не скажете, що могли б бути режисером в театрі?

— Я був помічником режисера в Успенівці і актором, який умирає в кінці п'еси — в Павлівці.

— Знаю ці бої, — вклонився з пошаною чернець.

— Я ще ставив п'есу “Командант бригади без коня” на кону партизанського театру і поставив би кожну п'есу зараз у себе на батьківщині.

— А чому ви зараз тут?

Остюк промовчав, не називаючи себе і не розкриваючи своїх намірів. Льоретта сиділа, щось свое думали, бо й Остюк і чернець розмовляли мовою Остюка. Звідки чернець знає його мову і хто він такий — Остюк не розпитував. Мансарда трохи нагадувала невелику клуню. Дах був високо, ніби лежав на кроквах. За вікном у кутку — закапелок, де щось висіло на стіні. Остюк щодня, просинаючися на ліжку, думав про те, що треба поглянути у той куток. Але вставши, зараз же забував. Впродовж дня він не сидів у дома, а ввечері куток той був темний. Чернець роєгорнув вузлика, що його він приніс із собою, і пішов за ширму, де стояло Остюкове ліжко. За кілька хвилин він вийшов звідти, несучи сутану в руках. Піджачок і штани бовталися на ньому, як на кістякові.

Остюк і Льоретта побачили дрібного чоловіка цілком студентського вигляду.

— Повісьте рясу он туди, у куток, там є вже якась одяга.

Чернець пішов до закапелку і підняв темну матерію, вкриту пилом. Усі побачили мундир французького офіцера, — походний, ношений і шаблю під ним. Остюк підійшов та взявся рукою за шаблю.

— Ого, та це моя знайома! — вирвалося у нього, і він більш нічого не додав. Ніби щось ударило його у голову. Сліпучий успенівський день заколивався перед його очима. Голова Петра Виривайла лежала мертвa на столі.

Дійшовши пам'яті, Остюк з годину не рухався на ліжку. Чернець розмовляв за ширмою з Льореттою. День ішов на вечів. У вікно линув гомін перехожих з вулички. З бульварів С.-Жермен та С.-Мішель лунали трамваї. Вибухали мотори автомобілів. Напроти вікна на даху флігеля скакали два коти. Плач дитини скидався на скавчання. Зблизька десьчувся пронизливий рип коліс чиєїсь тачки. Маршал повернувся на ліжку і знову загубив свідомість. Промені й гуркіт заполонили його мозок, і кудись простяглася з голови одна нитка, за яку шарпав хтось без жалю, ніби Остюка голова була дзвоном, а мозок — билом у цьому дзвоні. Маршал застогнав, його занудило. Чернець підійшов до ліжка і поклав хустку на голову. “Льоретто”, — покликав Остюк. Льоретта підійшла, Остюк узяв її за руку і відчув, як сила з її руки прояснює йому мозок. “Ти моя жіночко”, — прошепотів Остюк, і його непам'ять перейшла в тихий сон. Йому приснилось, що він спить під зорями в степу, поклавши голову на сідло. Пасеться “Фльоріда”, припнутий до списа. Потім підходить до хазяїна і лиже йому лоба. Остюк хоче прогнати коня, він замахується на “Фльоріду” рукою, і Льоретта хватає його за руку.

— Чи ба! Та вже зовсім вечір, — каже Остюк, підвівшись на ліжку.

— Вже вечір, — контастував чернець, — чи здатні ви піти тепер зі мною до Нового Мосту?

— Звичайно, здатний, — одповів Остюк і став складати всі свої речі до валізи, ніби від'їзди назавжди. Замкнувши валізу, він виніс її з кімнати і за хвилину повернувся назад.

— Консьєржка дивується, — було його резюме, — і я сказав, що це речі ваші, тъозко.

Вони всі троє посідали знову, цілком різно виявляючи почуття. В той час, як Льоретта, не стримуючись і не криючись, витирала слози хусткою, а чернець зацілював очі під окулярами, і лише губи його лукаво кривилися, — Остюк сидів цілком спокійний, дивлячися в одну крапку на стіні над його ліжком. Потім він устав і зняв із стіни те, на що він дивився. Кладучи цю річ — то було фото, — до кишень, Остюк на хвилину затримав її перед очима. Там сиділо четверо партизан: Шахай, Галат, Марченко і він сам. В руці Галата був соняшник.

— Ну, прощавай моя хато, — тихо проказав Остюк, і з цими його словами прочинилися двері, на порозі з'явився високий мужчина. Льоретта ахнула, упізнавши господаря мансарди — свого нареченого. Остюк пізнав офіцера французької кінноти і, коли той зняв капелюх, — побачив шрам на його голові від своєї кубанської шабельки. Чернець же хутко вислизнув у двері.

— Бувай здорована, дружино, — вимовив Остюк і поцілував міцно Льоретту, — ось тобі буде муж і хазяїн після мене.

З цими словами Остюк вийшов і він це зробив достойно, як мужчина.

Таксі їхало напрочуд швидко. Вже звечоріло. На мості С.-Мішель засвітилися ліхтарі. На Сіте, біля поліційної префектури стояла валка ажанів. До вулиці Ріволі їхали кілька жвилин. “Ріволі”, — сказав шофер і зупинив машину. Остюк, шкутильгаючи за ченцем до скверу С.-Жак, намагався розшукати, звідки він знає слово “Ріволі”. Потім поруч цього слова повстало в пам'яті “Мантуа”. За цим прийшло слово “Жубер”. Нарешті, сідаючи в сквері на лаву перед баштою С.-Жак, Остюк пригадав четверте й останнє, як ключ до всього — “Бонапарте”. Так, Остюк знов від Шахая про бій під Ріволі з італійського походу генерала Бонапарте. Жорстоко билися перший день. Увечері генерал Бонапарте довідався, що йде на нього ще велика сила з боку Мантua. Залишивши кінчати бій молодого Жубера, генерал помчав назустріч підмозі. Три дні не було Бонапарте, і три дні бився під Ріволі Жубер, не маючи сили подолати ворога, але й не піддаючись його шаленим насокам. Бонапарте, зустрівши і розбивши підмогу, що йшла до Ріволі, повернувся туди лише на четвертий день. Цього ж таки дня, знову з'єднавши з Жубером, Бонапарте переможно закінчив бій під Ріволі. “Вулицю треба було назвати ім'ям Жубера” — подумав Остюк, і йому присміло стало від однієї згадки про цього близкучого воїка, молодого, соромливого й романтичного хлопця, який загинув в Австрії так несподівано, провівши туди з Італії крізь гори, холод, сніги, крижані безодні — шістнадцятитисячну армію...

Усе пливло невідомо куди, все минало й мовчки мінилося на інше, над головою Остюка надимався парус, не було жалю і ввижалася попереду незаймана просторінь. Люди мелькотіли перед очима, переходячи сквер. Чернець уважно слідкував за всіма мужчинами й філософствував про Остюкову батьківщину так, ніби там зроду жив.

— У вас буде прекрасна столиця, — казав він, — і називатиметься вона Хортицею по імені острова. Посередині Дніпра стоїть острів з граніту, площа його — три на шість кілометрів. Гранітовий масив колосальної глибини. Поруч острова світова електрична станція, навколо стеж з рудами, вугіллям, нафтою й пшеницею. Острів, як криця, — це не фінські болота, щоб збудувати Санкт-Петербург. Це не острів Мангеттен, на якому стоїть Нью-Йорк, це славна гранітна Хортиця, що витримає будинки яких завгодно маштабів. Тепер далі: тече ріка, що їй і ціни не складеш, так вона доцільно протікає серединою країни, забираючи в себе воду з усіх менших річок: з Тетерева, Десни, Росі, Суми, з Тясьмина, Псла, Ворскли, з Орелі, Самари, Інгульця. Імена які, які звучання!

— Які? — запитав Остюк.

— Кожне ім'я записане мужніми руками ваших предків до історії. Тетерев, Сула, Тясьмин, Самара! Як Ігорева сурма звучить Сула, кривавий Тясьмин, скромна Самара. До Царгороду плив Дніпром Олег, велика дорога — “із Варяг у Греки”. Славна у вас історія, тъозко.

— Це ви про що?

— А про столицю?

— — —Про історію вашої землі за останніх дві тисячі років.

— Пробачте. Я хотів сказати, що майбутня столиця ваша мусить бути прекрасною, як казка. На самому острові — центр. Вісімнадцять квадратових кілометрів під центр. На всі сторони з острова перекинуться мости через Дніпро. Ажурні сталеві цяцьки ляжуть з острова на берег. І ще ростиме місто. Місто, що його обтікає велика ріка, воно мусить бути чисте й здорове. Дніпрові плавні осушать і віддадуть городньому трестові, по схилах балок, на пісках ростиме чудесний виноград, річище поглиблять і закують в бетон, просто до міста підходить пароплави з усіх морів, і це буде справжня столиця.

— Можна подумати, що ви тільки те й робите, що будуете столиці, — усміхнувся Остюк недовірливо. Проте, в його уяві зараз же виросла Хортиця і засяла в сліпучому електричному свіtlі. Сквер С.-Жак перетворився в сквер на острові, а ліхтар на башті С.-Жак в ліхтар над будинком магістрату міста. Потім Остюк пригадав собі це місце Дніпра й Кічканський міст, який переходила його кіннота, постріли ворога, що тікав без огляdkи, пустельний, випалений сонцем степ, пил, спеку і втому колишнього походу, — пригадав і сумніви зароїлися в його голові. Але й ще одну річ відновив у пам'яті Остюк — могутню Дніпрову течію, безліч води, що, затиснута між велетенськими скелями Вовчого Гирла, мчала, як шалена, вируючи, шумуючи і подаючи знизу голос велетня. Загадково виблискувала ріка, несучи безліч тонн води в море, пекельно-гарячий вітер степу пролітав над хвильами, як жадібний птах, п'ючи й каламутячи крилами воду Дніпра. Хортиця тоді стала на

очах у Остюка вкриватися баштами й будинками, лініями рівно прорізаних кварталів.

— Хортиця, — сказав Остюк, — без мостів і вигляду жадного не матиме. Береги там високі, мости будуть дуже високо йти над водою. Запорізькі козаки там, кажуть, жили раніш. Шахай міг би вам багато дечого розповісти про них, як вони відважно й хитро скрізь билися.

— Вони добре вміли умирati, — повторив чернець сентенцію, що її він мовив уже в музеї воскових фігур, — та й взагалі у вас добре вміють тільки вмирати. Англійські журнали сімнадцятого століття виповнено портретами ваших гетьманів та полковників, військові спеціалісти вивчають їхні походи та переможні бої з поляками й турками, все йде до того, що на сторінку історії випливє новий могутній життездатний народ, та все раптом летить шкереберть: гетьмани зникають, пропивши всі славні діла, полковники розкішно умирають, четвертовані, колесовані, на кіл посаджені, у мідних биках підсмажені, або стають московськими боярами, кличуть до себе воєвод і — ганьба! — стають рабами незвойовані, неподолані на полі бою, не примушенні силою до покори.

— Кажете — добре вмирали? — Остюк аж нахилився до ченця.

— Умирали так, як ніхто в цілому світі не вмирав. У вас є якась гордість смерти. Скільки ваших прадідів умиralo, сидячи на палі на майдані або при дорозі, мовчки усміхаючися із своїх ешафотів, лаяли ворогів і кепкували з них. Жадного стогону не зривалося з уст. Очі були ясні, як небо над головами, мужні серця рівно стискалися, тремтіли від напруження м'язи, з яких злу-

плювали шкуру і, посипавши її сіллю, тулили до живого м'яса.

— Чому ж вони не билися до загину?

— Вони були довірливі, коли ворог хотів їх ошукати, вони були нетривкі там, де треба було перечекати, вони були жалісливі там, де ворог удавав, що просить милості.

Остюк силкувався зрозуміти, куди хилить розмову чернець. Серед усіх цих слів десь мусів висіти гачок на його думку. Може цим гачком був сором, що його відчув Остюк, змушений визнати незнання свого минулого?

— Яка ж у вас професія, побратиме, поза монастирем? — запитав, нарешті, Остюк.

— Я інженер, — скромно одказав чернець, — гірничий інженер.

— Можна подумати, що ви інженер чужої історії, — сухо промовив Остюк, — але я подумав, що вам просто набридло чекати нашого друга. Скільки ви вже мені про це говорили?

Йому стало боляче від подібних розмов. Що саме боліло — він не знов, можливо не факти, а сам тон розповіді. Чернець вибачливо усміхнувся і, поправляючи окуляри, заховав за цим рухом лукавий блиск очей.

— Ви божевільний, — лагідно зауважив Остюк і устав з лави, — коли я вас досі слухав, то тільки через те, що не знов цього...

Остюкове серце враз виповнилося гордістю. Безко нечні бої промайнули перед його очима. Він відчував себе ніби в глибокому рейді, пройшовши лінію ворожого фронту.

Найблискучіша в Парижі вулиця — Ріволі — вступила в годину найбільшої метушні. Вікна крамниць слі-

пили очі. Автомобілі — ціла армія чорних жуків — сунули вулицею, як лава. Рух був конвульсивний: паличка ажана затримувала його і дозволяла знову поновитися. Складалося враження, що містом повзе плисковата чорна глиста — зупиняється, розтягаючись; здригається, рушаючи; вимащус мокрим черевом асфальт, що блищиць і западається під ліхтарями, відзеркаллюючи їхнє світло. Іноді, коли трохи завмирав галас сирен та крики газетярів з вечірніми випусками, — докочувався до вуха поважний церковний дзвін. Він розходився над містом, як блюзнірство з машин і з темпу вулиць.

— Це дзвонять близько — в С.-Жермен Оксера, дзвонята там, звідки близько чотирьох сот років тому відзначили початок Варфоломіївської різанини. Тоді цей дзвін кликав різати гугенотів *ad majorem Dei gloriam...*

— А тепер він кличе різати зрадників революції, — Остюк хутко перебив ченця, ніби збираючись довго говорити, але замовк, ледве вимовивши цю фразу. Йому закортіло опинитися в степу...

І сниться чудний сон маршалові. За Кічканським мостом стоїть його кінна дивізія. Неймовірно сяє місто на острові Хортиця. Мости з острова, як павучині лапи: Дніпрова вода внизу яскравозеленого кольору. Шахай: “Здобудь мені місто, Остюче”. “Понімаєш, — одповідає маршал, — треба сюди ще Галатових кулеметів”. Шахай: “Там кулемети не поможуть! Я битиму з важких гармат, а Марченко полетить аеропляном і скине сотню бомб”. Остюк пригадує, що Марченка розстріляно з во-

рожого кулемета, пригадує безголове, понівечене тіло свого бойового товариша, ѹому стає страшно. "Марченко мертвий!" — кричить Остюк, але Шахай махає прапорцем, і до нього летить Марченко. Він салютує, перегнувшись через борт машини і летить усе вище й вище. Остюк говорить команду полкам. І в цей час над містом з'являються контури келиха і кривава рідина крапле в нього. Мостами з усіх боків залітає до Хортиці кіннота... "Хлопці!" — кличе командирів маршал, і ѹому здається, що всі глузують з нього. Він виймає револьвер і хоче застрелитися, ѹого душить ганьба, але хтось одводить руку од голови. "Божевільний — це Париж!" — кричать ѹому на вухо. І справді — бригади стоять біля Автерліцького мосту, а гарматчики тягнуть важкі гармати до Ботанічного саду. Маршал одразу уявляє собі мапу Парижу. Ніби блакитна шабля лежить посередині Сена. Командири чекають наказу. Остюк розбиває кінноту натроє. "Перша бригада піде звідси набережною С.-Бернарда, поверне ліворуч на бульвар С.-Жермен", — каже маршал і немає жадного сумніву в його голосі. Бригада помчала. Остюк інструктує командира другої. Мовчки салютує шаблями бригада, і Автерліцький міст гуркотить і гнететься під такою кількістю коней. Залишається біля Остюка його улюблена третя бригада. "За мною! Рушай!" — командує маршал і, як диявол, веде полки. Не торкаючись землі, летять за ним кіннотчики до площі Бастилії. Промайнула вулиця С.-Антуан. На колишній Гревській площі маршал заарештував управу міста. Вулиця Ріволі, Луврський Палац, Тюльерійський сад, усе мчало назустріч і зникало за плечима, порожні вулиці, замкнені вікна і двері — так стрівав Остюка переможений Париж. На площі

Згоди біля Лукзорського обеліска маршал побачив у-
перше крізь вулицю Елісейських Полів — Тріумфаль-
ну Арку. Раптом над нею з'явилися контури келиха
і кривава рідина почала капати в нього. Жах охоплює
Остюка. Велетенське місто ковтнуло його бригади. Вони
розгубляться серед тисячі вулиць! Маршал плаче, і вір-
ний “Фльоріда” здригається під ним. Позаду схлипую-
є вся бригада. Тоді з-поміж статуй міст, які оточують
площу, оживас в павільйоні статуя міста Марселя і го-
лосом ченця кричить на всю площину. Маршал відчуває,
що у нього болить вухо від цього крику. “Ти ще виду-
жаєш, побратиме, — кричить чернець, — у вас буде
прекрасна столиця!” Над павільйоном міста Марселя
з'являються контури келиха і кривава рідина починає...

}

ШОСТА ПІСНЯ

Г о л о с :

У пісні шабля татарву с'че,
У думі — за дружину вірну править.
Бренять, співають люди без очей,
Перебираючи струну і славу.

Лише про честь — сліпий речитатив,
Про вірність і хоробрість побратимів.
Розчісувачі грив старих часів,
Важких боїв — бояни нелюдимі!

За тьмою — тьма, як доля кочова.
В обличчя — непрозорий вітер лине.
У темряві сідають спочивати.
У тьму ідуть намацавши стежину.

Не повторити, як бренить струна!
Який у неї урочистий голос!
Басок тривожно й грізно застогнав.
Альти пішли у вимріяне сольо.

Вперед! Завжди вперед летіть, відважні!
Плечима до плечей ставайте, дружні!

Х о р :

Через моря, пустелі та міражі
Іде вона — достойна й мудра мужність.

Людина зупинилася проти вітру, що дмухав за течією вздовж долини, де текла ріка. У подихах вітру виразно чулось швидке посування зими. Дерева на крутих схилах берегів — сосни й лиственици — шаруділи так, ніби з них сипався ввесь час пісок. Сірі як повсті хмари закривали небо. Людина обшукала очима береги. Зовсім непомітні ознаки звернули на себе увагу. Підійшовши ближче, обидва компаньйони знайшли там сліди колишньої стоянки одного з багатьох синів великої тайги.

— Я тебе не дурив, — було резюме першого, — це той Золотий Ручай.

Він оглянувся навколо, пригадуючи і відновляючи в пам'яті знайомі місця.

— Он висять шматки шапки, — закінчив він, — я його убив під отим деревом. Там же й покинув. Ми прийшли, Ничипоре.

Другий нічого на це не відповів. Він сів розбуватися. Знявши важкі чоботи, розмотав онучі, почав одривати од ніг шматки скарпеток, які зотліли на його пальцях. З тисячу кілометрів пройшли вони за місяць від табору “Веселій”. Перерізали стежками гірський кряж, потрапили до невідомої річки, пішли нею до війстя і повернули в долину, звідки витікав ручай.

Перший бродяга назбирав сухого суччя і розпалив багаття. Другий став гріти поранені ноги. Речі лежали купою — так, як їх було скинуто з плечей. Рушниці висіли на гілках. Ничипір простяг руку до фляги і сьорбнув з неї спірту.

— Не поспішай, — зауважив компаньйон його. Знову мовчали, ніби слухаючи, як лускало дерево у вогні.

— Бгаток, не дгеф, — почулася запізніла відповідь Ничипора, — од гогілочки люди веселішають.

Він таки гаркавив. Обличчя подзьобане віспою, зайшлося усмішкою. Од спірту ожили стомлені м'язи. Не взуваючи чобіт, став ходити біля вогню, одчепив чайника, побіг по воду, повісив чайника над вогнем. Потроху смеркало, і ватра ставала жовтішою. Унизу блищав ручай, він одсвічував ніби золотом, що лежало невідоме в ньому і навкруги по долині. За сірою пеленою хмар, мов западалася чорна безодня, посилаючи землю в глибінь вечора. Вода закипіла. Як завше на нових місцях, людей охопила апатія. Було млосно від однієї думки, що поблизу під рукою є жовтий пісок, який наче крил начепить вимученій людській істоті. Він перекине ціле життя, як гору, відкриваючи прекрасну далину теплих земель. Не буде скаженіти навкруги біле снігове мовчання. Не буде висіти на ниточці над головою смерть.

Чайник закипів дужче. Пара била з носка і почала бряжчати покришка, зашкварчала вода, падаючи у вогонь. Компаньйони прокинулись. Нашвидку сьорбнувши чаю, побігли в долину і ходили там до повної темноти. Розіклали багаття над самою водою. Відбившися у воді, запалав високий вогонь і скидався він на вогненний довгий меч із двома клинками. Тут, де на тисячі кільометрів не було й сліду людини, поставлено в ріку отакий меч. І він не гас.

— Незаймане місце, — сказав бродяга, — ми тільки встигли переконатися, що золото поверху розкида-

не, — і я убив його, щоб повернутися самому сюди. Ти знаєш, що я хворів і втратив літні місяці. Та й тепер ми навряд чи встигнемо щось зробити. Днями випаде сніг. Ми тут перезимуємо і на весну візьмемось до роботи. Залишилися консерви та борошно, що його я приніс той рік з убитим. Додавши ще наших запасів, ми легко пересидимо зиму. Можна ще полювати.

Ничипір потрапив ногою в яму. Його товариш споткнувся й собі. Далі видко розкидану землю.

— Тут хтось уже був, — пробурчав бродяга і наблизився до води. Там побачив корито для промивки золота. Він запалив сірника: спорудою вже давно не користувалися.

— Значить, ми спізнилися? — Ничипорове запитання змусило бродягу насторожитись і погасити сірника. Далі він ізгадав, що зброя біля табору.

— Завтра побачимо, — була його відповідь, і він замуїкав пісеньку, щоб заспокоїти Ничипора. Меч на березі погасав. Люди вповні відчули тому. Посідали біля вогню й поснули. Але невгамовний інстинкт розбудив їх майже одночасно через годину. Пішли на гору до речей, роздмухали вогонь, присунули моху, щоб тлів, повісили на дерево їжу і міцно поснули, обнявши рушниці. Закони тайги кажуть, що біля вогню не можна убивати, отож сон їхній був цілком безпечний. Разів кілька прокидалися — то один, то другий — і годували вогонь. Ніч була холодна, наче скрізь лежав уже сніг, і лише до цієї долини не долетіли його пелюстки. Ничипір когось вночі душив, хряскіт кісток розбудив його. То клацав зубами обдертий вовк, що боявся наблизитися до вогню. Він злякано втік, побачивши живу істоту. Це було продовження сну. Бродяга

безперестанку мучився ввісні. Страховища якісь трусили його, він силкувався прокинутись, інстинкт підказав, що на нього дивиться компаньйон чудними очима. Та Ничипір уже знову спав.

Сни їхні схрещувалися один з одним, як штаги. Свідомість блукала між рефлективними видіннями, вона щохвилини могла виринути на поверхню. Поруч дихали дві сильні людини, інстинкт життя в них бився в кожній жилці. Оба відчували, що небезпека є: вона причаїлася скрізь, в усіх кутках мозку. Картини сну овівалися цим холодним подихом небезпеки. Обоє міцно спали, але піднеси один з них руку, або підвєди голову — зараз же він побачив би розплющені очі компаньйона, і воля до життя визирнула б з них. Люди великих міст не знають, коли ходить біля них смерть, коли вона торкається їхнього чола холодними пальцями, коли вона дмухає на них смердючим ротом. Вони бояться смерти, не знаючи, коли вона прийде. Люди в тайзі часто бачать смерть. Мозок їхній не сприймає інших думок, крім своєї загибелі — загибеллю хоч усього світу. Через те, що вони боряться тільки для того, щоб жити, — вони швидко розпізнають місця, де ходить небезпека.

Тимчасом постав ранок. Морозний вітер посунувся вниз із гір. Бродяга подивився на долину і на ручай. Туман постелився низько, як газова завіса.

— Отак нас французи душили газом, — почулося від Ничипора: він прокинувся майже одночасно. Слідом же за словами пролунав дикий одчайний свист Ничипора. Це було високе мистецтво свисту. Ліси ожили, загурчали розколини в скелях, пішла безконечна луна, розбилася на відтінки, все ніби стрепенулося, зачувши

неймовірний свист. Бродяга захоплено подивився на свого компаньйона. І, разом скочивши на ноги, стали готуватися.

Під деревом, де мав лежати хоч кістяк людини, не було нічого. "Певно розтаскали звірі", — зауважив бродяга і повів Ничипора до сховища з провізією. "На самому дні, — сказав він, — провізія, поверх неї інструменти, потім соснові віти, листя, камінь, земля".

Підійшли до сховища і побачили розкидану землю, витягнутий камінь і порожню зовсім яму: і сліду тих речей, що там мусіли лежати.

Спочатку це був якийсь клубок. Потім обое попадали в яму. Бліскавична лютъ штовхнула їх одне до одного. Перший ударив Ничипір, що відчував себе зрадженим. Він бив, не пам'ятаючи нічого — то протестував інстинкт життя, поставлений перед фактом можливої безглуздної смерті від голоду. В ямі, де тісно було вимахувати кулаками, обое стали повертатися до свідомості. Тайга має неписані закони, і це вона заспокоїла компаньйонів. Коли двом істотам загрожує смерть, то обидві мусять разом боротися за життя. Найзапекліші вороги стають поруч проти єдиної небезпеки. Тоді світ робиться зовсім пустельним: крім двох істот одного роду, двоногих, короткоруких, свідомих — нічого не існує.

— Пусти, — порушив мовчанку бродяга.

— Дурні ми, — засміявся Ничипір, вилазячи з ями.

Журитися або віддаватися горю — не в звичках громадян тайги. Так партизани можуть битися, загубивши надії на перемогу. Мужність — могутнє слово!

Це — міць тіла й сила розуму; геройство терпіння й слабість людяності; жорстокість і жалість; це ясний погляд певного себе представника роду.

— Немає з чим зимувати, — зауважив бродяга, байдужо розглядаючи все навколо. Тільки чи бачив він що, крім жахливої пустелі в собі?

— Куди ж воно зникло?

Бродяга не чув Ничипора. На ручай ще стелилася пара. В її клубках бродягі вималювалися різні силуети. Він побачив мерця, якому доручив охороняти схованку, йому здавалося, що мрець ходить по воді і ставить стовби заявок на берегах.

— Я тебе вбив чесно, — сказав, наче крізь сон, бродяга, — ти був жахливий п'яниця. Ти на мене вистрілив з револьвера, а я ніколи не даю промаху.

Ще хвилину постоявши, рушив він у долину, і Ничипір пішов за ним. Вони йшли травою, що скидалася на мох, сухий і знефарблений сонцем. Біля промивочного жолоба валялася лопата, заросла травою. Мотика лежала на зотлілому мішку, яким ношено було пісок до промивки. Ще — висіло на жолобі цеберко — ним лито воду на жолоб. Примітив із примітивів! Ніби діти гралися на пустельному лузі, загачуючи піском ручай. Ради цієї споруди треба було стільки йти болотами й хашами, перелазити гори, кинувши увесь світ, піти на край його?

— Спробуємо, — пролунав голос бродяги, хрипкий від жадоби. Він почав кружляти по долині. Він не копав, хоч Ничипір і носив за ним лопату. Сиве волосся бродяги вибивалося з-під вухатої шапки. В ньому проекинувся старий таєжний вовк, одвічний шукач золота. Не раз він бачив чуже щастя, як з'являлося воно не-

сподівано з неплідного піску. Ба й своє власне траплялося не раз хватати за горлянку і пропивати й програвати його за день, або за одну минулу ніч. І кожного разу, коли він потрапляв на нові місця, йому здавалося, що він молодшав.

— Чого ти шукаєш? — питав Ничипір.

— Золота, — була відповідь. Бродяга нахилився до землі, вириав травинку і пробував її жувати. Він став навколошки й придивлявся, як хилиться сухі стеблинки під легким вітром. Так пройшла година. Ничипір сидів уже на землі, чекаючи краю всіх маніпуляцій. Лопата нагадала йому інші місця й інші обставини, його очі заплющились, і він зовсім забув, де він є. Нарешті, його розбудив таємний голос бродяги.

— Ходім, — сказав цей. Не доходячи до одного місця, з якого бродяга не зводив очей, зупинилися.

— Бачиш, — почув Ничипір, — он кочка!

Ничипір справді побачив невеличкий горбочок, що ледве витикався з трави. Нічого прикметного горбок не мав.

— Золото буває кочкове, — пояснив бродяга, — коли воно виходить на поверхню. Знайди гарну кочку, і тобі не треба буде працювати через ціле життя.

— А як її знайти?

— Шукай. Переживи стільки невдач, як я — і ти знатимеш. Одну можу сказати ознаку — на кочці трава хилиться проти вітру. Не за вітром, а проти.

Вони дійшли до горбка. Ничипір намірився лопатою, але бродяга вирвав її у нього з рук і почав ставити хрести навколо горбка. “Золото може втекти”, — пояснив він і мовив закляття.

— Копай, — зовсім без голосу сказав.

І тоді почалась бакханалія на Золотому Ручай. Двоє людей збожеволіло. Як буває мчать до фінішу на змаганнях — так поспішали компаньйони. Горбок було розкопано й пісок з нього перенесено до жолоба. Бродяга взявся за цеберку і став лити воду. Для справжньої роботи було одведено струмок води з ручая, і дошка з прибитими планками правила за корито, але він вирішив скористатися спорудою, що на ній вивчалося пробу. Відро тримтіло в його руках. Це був азарт грача, що чекає щасливої карти. Ничипір стояв без руху і хвилювався, як ще ніколи. Вода лилася, потроху зносячи пісок. Біля планок заблищали крупинки золота. Ничипір насипав решту піску з кочки. Знову цеберком набирає бродяга і помалу виливав на жолоб. Нарешті, він поставив відро і нахилився: Золото позалишалося біля кожної планки. Воно скидалося на блискуче пшено. Бродяга позбирав його в жменю.

— Мені траплялося, — зауважив він, — намивати із сотні пудів піску до трьох золотників. А зараз ми вже заробили по сотнязі на брата. Тепер ти віриш, що це Золотий Ручай?

Бродяга пересипав пісок з руки у невеличкий шкіряний капшук і міцно зав'язав його. Потім поклав за пазуху.

— Сідай, — закричав він до Ничипора, сам сідаючи на березі, — сідай і слухай, як годиться дякувати богові тайги.

Він заспівав: “Гаї-оге-лалай!” Фраза ця мала багато відтінків і змісту. Бродяга її повторював, як боївий приспів післяожної строфі, що він співав чужою мовою.

Надвечір було намито чимало золотого піску. Компаньйони ледве стояли на ногах: вони не мали й ріски в роті з самого ранку. Холодний вечір дмухав на їхні спітнілі обличчя, та вони не почували цього. Коли сонце зайшло, одразу не зрозуміли, чому стало темно прапювати. Жадоба не вгавала навіть тоді, коли їх валила з ніг утома. Який довгий мусів бути день, щоб задовільнити шукачів золота, що напали на багате місце? Нарешті, темнота покрила долину й ручай і припинила промивку.

Ничипорові закортіло опинитися в приїскові “Веселій”. Він помандрував би на присмний вогник у вікні бараку, де жив брудний монгол Лі-Тін. На дверях він став би й свиснув переможно, як це він уміє. Усі голови повернулись би до нього. “Ничипір прийшов, Ничипір прийшов!” — загуло б по хаті. А він підійшов би до великого столу і, розсунувши грачів у карти, брязнув би піском перед собою. Одразу б у нього знайшлися десятки приятелів, кожний підставляв би свого тютюну до люльки і одводив би руку з жалем назад, ізгадавши, що Ничипір не курить. “Гуляй без мене”, — сказав би Ничипір усім, і сам Лі-Тін, який його нераз викидав за поріг, тепер усміхнувся б йому і власноручно налив би “павука”. “Ясний пане”, — сказав би Лі-Тін, бо слава про Ничипорове золото облетіла б усю округу, — “чого ви бажаєте, ясний пане?” — Але Ничипір нічого не бажав би — він купив би все гуртом у Лі-Тіна. Вина й горілку, англійські коняки, борошно, сало, цукор, консерви, — все купив би за готівку. Потім він вигнав би негайно Лі-Тіна й усіх його одвідувачів просто на мороз і сам став би споживати все доб-

ро. Лежав би на гарячій лежанці, а його Наталка варила б та пекла.

Згадка про Наталку неприємно струсила його і звела думку на бродягу, що йшов поруч.

— Хто це тут побував раніш нашого? — запитав цей, — отак, гляди, що на весну тут кишма кишітиме народу!

Ничипір мовчки слухав і думав, як він убиватиме бродягу, щоб забрати все золото самому. Дорого заплатив він за компанію на це золото, і ще дорожче заплатить бродяга за ту ніч, що провів із Наталкою.

— Певно, випадково варнаки наскочили і робили тут розвідку, — продовжував бродяга, — і чогось утекли. Може зима вигнала.

Компаньйони наблизилися долиною до високого берега, де в хащах низьких, покручених прибитих дерев був їхній табір. З вітром, що линув низом, обос зачули сморід мертвечини. Наче легенький повітряний ручай, тік цей запах разом з вітром.

— Щось гніє, — зупинився Ничипір.

— Звірина, — зупинився й бродяга.

— Ні, — заперечив перший, — це людина. Я знаю, як пахнуть люди на полі — на третій день після атаки. Навіть із землі, коли їх потім закопати, вони невимовно точать свій запах скрізь у повітря.

— Людина? — перепитав бродяга, — звідки?

— Не знаю звідки, але шукати її зараз ми не будемо без світла. Та й взагалі — чи цікаво нюхати таке зблизька.

Вони дійшли до свого табору і розпалили вогнище, бо холод вже залазив у всі кістки. З теплом прийшла і втома. Вона плутала обом ноги, коли вони збирали

паливо, вона заваджала їм дивитися і сплющувала очі. Темна й холодна ніч розляглась за вогнем. Чорним полум'ям своїм вона хотіла зализати вогонь, але полум'я те ставало димом, і з-під нього жевріло веселе багаття.

Вночі Ничипорові приснилося, що він гірко плаче, сльози течуть у нього по щоках, по носі, і від цього він прокинувся. Ішов сніг і розставав на обличчі. Повна безпорадність злякала його. Він розбудив компаньйона. Той, підкинувши дров у вогонь, заліз у свій мішок із головою й затих. Ничипір лежав без руху, доки не втомився думати. І він заснув теж.

Сніг ішов цілу ніч. Наче білий сад постав над землею. Тендітне біле листя тримтало в повітрі, і непомітно, що воно падає, — так багато його було. Снігом засипало й обох компаньйонів. Вони повилазили з мішків, коли сніг уже перестав, десь крізь хмари заблищав краєчок сонця, прийшов мороз, і сніг став шерхнути на обох, і між ними відбулася цікава розмова. Передати її тяжко, бо вона майже вся складалася з павз. Павзи говорили більше, ніж можуть мати в собі слова.

— Зима, — вимовив бродяга.

Павза говорила, що зимою не можна працювати на промивці, що на зиму треба багато їжі й одежі, що прийшло, нарешті, те, яке мусіло прийти, хоч і чекалось його з жахом. Надія попрацювати ще якийсь час у долині — раптом розвіялася, залишивши біль розчарування. Ще одне літо пройшло безплідно. Щастя лише поманило багатими обіцянками і заховалося до літа нового. Назустріч ішли морози, голосне рипіння снігу, цинга, голод, біле мовчання снігових пустель.

— Зима, — закінчив Ничипір.

Павза мала в собі важке повертання до приїску “Веселий”, одморожені ноги, порепані руки, безконечний шлях уздовж річки до безпам’яті, щоб зберігати в собі життя і його теплоту. Знову поневіряння упродовж зими, старцювання під бараком Лі-Тіна, голодна жінка, що зароблятиме собою їжу, пекельна мука враженої гордости, бо Ничипір не міг бути дрібним і повсякчасним мерзотником, як інші шукачі.

— Я тут зимуватиму, — сказав він, здавалося, що так буде легше. Він не бачитиме жінки, і не мучитиме гордість. Та одразу згадавши, що Наталка там швидко піде по руках, лише застогнав.

— Не витримаєш зими, — одповів юному бродяга, простягаючи, як апостол, руки до вогню, — у нас немає виходу іншого, як повернутися до приїску “Веселий”, переждати зиму, прийти на весну з усім потрібним.

— А чи вистачить цього золота, що ми намили сьогодні?

Бродяга засміявся, витяг капшук із золотим піском і підкинув на руці.

— Звичайно, не хватить, але це вексель, на який дадуть, скільки завгодно.

— Значить підемо назад?

— Сьогодні ж підемо, бо ручай за день замерзне та ѹ нам нічого чекати, доки вдарять пекельні морози. Але ми забули за одну річ, — спохватився бродяга.

— Яку?

— Ми не пішли подивитися, що воно смерділо вчора.

Нашвидку попоївши, компаньйони рушили шукати. Під крутим берегом лежала людина, притрущена

снігом. Мороз вночі заморозив її, і вона вже не смерділа. Ничипір одгорнув ногою з неї сніг. Те, що здавалося людиною, було купою пошматованої зимової одежі, кістки й обгризки лежали серед неї, там же була й обдерта голова. Бродяга став приглядатися до одежі, він узяв із землі шматок пояса. “Це мій пояс”, — прошепотів здивовано. Ничипір подумав, чи не зручно було б розквитуватися з бродягою на цім місці. Але роз важність підказала йому, що сам він не знайде дороги.

— Я пізнаю свого товариша, — тремтячим голосом зізнався бродяга. Він володів собою прекрасно, але голос виказував хвилювання, — це мій товариш, що мусів би лежати там, на горі і в літній одежі.

— Він перед смертю переодягся, — цинічно розміявся Ничипір.

— Я нічого не розумію...

— Нічого тут і розуміти: ти його поранив і втік зі страху. Він же видужав, поїв запаси, накопав і намив золота, але раптом взимку збожеволів. Бо як інакше можна сказати на людину, яка кидає теплий куток і йде на берег замерзати? Може йому приснилась батьківщина, на самоті людина од цього божеволіє і здатна негайно ж бігти до неї. Цікаво тільки, де він свій пісок подів?

Бродяга під час цього пояснення цілком заспокоївся. На нього не вплинуло те, що він таким чином перестав бути убивцею людини, але він вірив у забобони, вірив у те, що мерці можуть іноді чудно з'являтися до убивників і — через це — пояснення Ничипора лише розвіяло страх перед чудесним.

— Певно біля нього, — відважився вимовити.

Ничипір одкотив череп ногою і почав перебирати

лахміття. Воно було мерзле і неприємно хрущало, коли він одривав од землі. Останки мертвої людини відразу стали звичайним непотребом, і люди не відчували незручності та того позасвідомого, атавістичного жаху, що мусить бути у кожної живої істоти перед трупом того, хто належав до її ж роду, — люди цього не відчували, розкидаючи кістки, їх засліпило сіяння жовтого

Шукали довго. Коли потім згадували про те, що допомогло їм, — воно здавалося дитячим сном. Золотого піску ніколи б не знайти, не будь цього дрібного випадку. Небіжчик, очевидно, вимахував капшуком із золотом, щоб одбитися від кошмарів. Капшук вирвався в нього з руки і застряв у вітах чагарника. Тепер він висів на чагарникові порожній, малий птах кружляв над ним і одчайно кричав. Перший побачив Ничипір. Він здивувався, що птах не полетів іще у вирій. Але тут же помітив і капшука. Трупа одразу було покинуто і компаньйони підійшли до чагарника.

— Не підходь — треба спочатку поміркувати, — зупинився бродяга, — бачиш, порожній. Подумаймо, де могло подітися золото. Воно могло висипатися коли капшук летів, тоді зібрати його безнадійна річ, хібащо — дочекатися літа, взяти отут з поверхні усю землю й промити її. Міркуй, яку велику площа треба охопити. Та могло бути й інакше: капшук, не витрушуучи з себе золота, повис у вітах. Але зараз він порожній — де ж з нього пісок?

Бродяга обережно помацав капшук, не знімаючи. Йому на долоню випало кілька золотих піщинок.

— Капшук прогнив, — зауважив стурбовано. Він замислився. Потім витяг з піхов великого ножа, обе-

режно підвів його під капшук лезом унизі і тихо розтулив пальці. Ніж упав простісінько в сніг і застряг у землі. Компаньйони почули виразний звук, ніби лезо ножа потрапило у металеву тирсу. Золото було там. Одгорнути сніг і зібрати пісок — не тяжка справа. Піску вийшло кілька фунтів, і очі в обох стали горіти жадобою, цього почуття ніяк не щастило заховати, або хоч замаскувати чимсь іншим. Так розпочався третій день їхнього перебування на Золотому Ручай: вони стали на ступінь до багатства.

Вертаємось? — були перші слова бродяги, коли вони знову посадили до вогню. Запитання здалося зайвим, бо новонабуте золото тягло вже до таких місць, де воно могло б цінуватися.

Розподіливши його рівно надвое, вони вирушили в путь. Вони йшли в супроводі “Золотого Ручая”. По-переду — бродяга, що вибрав стежку, за ним — Ничіпір. Цей перший день дороги був величним видовищем. Навколо лежала по снігу безмежна, довершена тиша. Щось праісторичне складалося з контурів гірських похилостей, з горбатого чагарника на горbach узвишів. Ішлося легко. Капіталісти, яким було день віку, вираховували золото, що його дасть іще “Золотий Ручай”. Головне — заховати від усіх шлях до нього. Одразу було забуто минулі злидні: компаньйони виростили навіть самі перед собою. Багатство вони уявляли досить ефемерно — воно в першу чергу дасть їм володіти людьми. Для істот фізичного розвитку ця влада є основна мірка багатства. Навіть власний комфорт, безтурботне життя так не приваблюють їх. Люди їм підкоряються з любов’ю, підуть за ними скрізь, як за про-

роками, доки золото сипатиметься з рук. Це влада особлива, вона непохожа на владу, що примушує коритися загрозою смерти раптової або повільного жахливого животіння.

Ничипір пригадав, що він моряк. Усю долину, де тік ручай, він виповнив зеленою водою океана. Вона хвилювалася над ним і його супутником серед білих снігових берегів. Далеко на обрії, де блищав нестерпнуто сніг, і коливалася ніби пара над війствам долини, він угадував срібnobілий, рухливий штиль. Над ними на воді похитувався красунь - парусник. Ничипір яскраво побачив знизу кіль і кермо його. Паруси повисли без вітру, на юті сидить хазяїн і розподіляє усім вино. Сонна вахта тиняється по кормі — усіх розгромив соняшний задушливий штиль між двома берегами. Як присмно сидіти там, попиваючи вино! Раптом Ничипір бачить самого себе в ролі хазяїна. "Підтягни клівершкот!" — кричить він лінкувато, — "ідоли чортові!" Ні, він не скаже "чортові", бо на паруснику не можна цього в морі говорити. Так категорично заборонено, як свистіти, або непристойно лаятись — одне й друге насилася на посуду вітри незрозумілого напрямку, негоду й штурм. "Хлопці, співаймо!" — каже Ничипір і підспівує за мастаками-хлопцями...

Але інша картина постає з цієї пісні. Безконечна валка підвід на степовій дорозі. Друг - кіннотчик, партизанський братчик виводить довгу кінцеву ноту. Вона пливе в прозорому повітрі слідом. День спечний, день пекучий. На обрію маячать вершники, чи соняшники. Не сонце, а надія горить у небі над степом батьківщини.

— Не захворіти б нам, — сказав раптом бродяга, і його слова донеслися, ніби з темноти, розбиваючи ви-

діння. Він зупинився на хвилину, дістав флягу і ковтнув з неї двічі. Ничипір зробив це й собі. Спірт обпік губи й посунувся по горлянці до шлунку. Очі в обох були червоні від безнастного блиску снігу.

— Мені верзеться увесь час якесь чортовиння, — пожалівся бродяга, — коли б окуляри на очі, бо нікуди не втечеш від цього каторжного проміння, від сонця й снігу.

Обох наче лихоманило. Але зупинятися в таких випадках не рекомендується. Тайга не прощає зупинки. Мертвa сама, непорушна й безконечна, вона жene людину по своїх просторах, не даючи їй дозволу одпочити. Біль і втому, нудьгу й лихоманку треба душити в собі цим безупинним рухом. Припиняють його лише тоді, коли хотять умерти. Тоді, коли воля до життя рветься на шматки, як перегнила нитка.

Наніч вибрали неглибокий затишок під берегом і розпалили перед ним багаття. Бродяга зняв із себе всю одежду, витерся спіртом і захрапів у своєму мішку до спання. Ничипір проробив це ж і собі, але сон тікав однього, як звір од вершника. Тіло все трусилося. В голові дивгтіло так, що очі ніби вилазили з зіниць. У затишку було вогко. Ничипорові здалося, що він умирає. Серце калатало в грудях ніби з останніх сил. І непомітно оволодів ним сон. Обоє були до краю стомлені, жаден не думав про золото, яке лежало в їхніх сумках. Лихоманка трусила до світання. Ранком компаньйони встали з важкими головами й неслухняними ногами. Поїли, напилися чаю й знову рушили далі. Не можна було засиджуватися, доки не вийшла з тіла чудна хвороба. Все напруження волі йшло тільки на те,

щоб тримати себе просто й рухати ногами. Так почався другий день життя капіталістів.

Цього дня була сутінь, сонце не пробивалося крізь темні, кошлаті, снігові хмари, ішов дрібний сніг із вітром. Коли його трохи нападало, вітер почав мести по підмерзлому верху первопада. Спершу це були ніби жарти — сніг забігав наперед, мов сковзаючись по гладенькому склі, потім він почав вихрітись, зриватися долоні, метелитись у повітрі, знову падати і знову підносятися. Хуги ще не було, але почувалися вже всі ознаки її наближення. Бродяга поспішав до ріки, в яку тік ручай. На його думку там були місця, де можна пересидіти негоду, і під берегами — ледве помітні вузькі стежки, що їх заносило снігом. Отже компаньйони не барилися. Вони не ставали навіть на обід. На півночі купчилися цілі башти з хмар, там завмерли наче хвилі бавовняного моря, перед тим, як затопити землю. Вітер міцнішав і дмухав нападами. Бродяга за непомітними ознаками вирахував, коли почнеться справжнє пекло. До того часу треба було дійти ріки. Компаньйони майже бігли. Забулася недавня лихоманка: життя поставлено під загрозу! Десь з глибини мізку випливало бажання жити. Це почуття спочатку тільки жевріло, але з кожним сильнішим подувом вітру воно спалахкувало як пожежа. Нарешті, бродяга перебіг на лівий берег ручая і став дертися нагору по слизькому снігу. Моментами, коли вітер ніби затухав,чувся гомін ріки, що ще не замерзла. Бродяга шукав печери, страшно кленучи життя, — вітер і сніг сліпили йому очі.

— У нас є ще півгодини, — кричав він, — щоб ізнайти затишок і нарубати палива, бо хуга нас триматиме кілька днів. Це йде найстарша відьма тайги.

Нарешті, він ізнайшов щось подібне до печери. Компаньйони поздіймали з себе всі речі та зброю і кинули туди. Самі ж стали готуватися до хуги. Знайти затишок — було лише половиною діла. Найважливіше починалося тільки тепер. Сніг закружляв з подвійною силою. Серед його пелюстків було темно, як у лісі. Найстарша відьма тайги наблизилась долиною, де тік ручай, аж до самої ріки. Тонкий свист у вітах дерев голоснішав і ширився. Незабаром все свистіло навколо, хугало, скавчало, і ліпив сніг. Бродяга встиг ізрубати кілька молодих сосен. Разом із Ничипором він приволік їх до печери і заклав війстя її. Доки компаньйони приволокли ще дерев для багаття, печеру замело зовсім. Ничипір проліз до середини і став порядкувати там, а бродяга стояв на вході, обнесений снігом, і розмахував блискучою сокирою. Він, ніби змагався з хугою, рубаючи ворога гострою крицею. За кожним ударом опадали віти з сосни, і Ничипір утягав їх до печери. Швидко всю печеру було закладено пахучими вітами. Надворі вже розходилося справжнє пекло. Але бродяга не кинув працювати, знаючи, що головні сили ще йдуть позаду. Тільки обрубавши останню деревину, заліз він до печери і повтігував стовбури за собою. Тих, що не влезили, він на порозі перерубував. Ничипір мовчки слідкував за цим божевільним вибухом енергії. Бродяга роздмухував вогонь. Ідкий дим поліз у вічі. Потім цей дим ізнайшов вихід, бо вогонь розкладено було на порозі. При світлі компаньйони роздивилися печеру: вона мала розміри подвійного ліжка, а стеля її підносилася на половину людського зросту. Сокира пішла знову в діло: бродяга дав її Ничипорові — поширити житло. Цей вирубав попід стінами за-

капелки для спання. Землею обіклали багаття, з вітів сосни поробили постелі, заплели сосновою війстя печери, теплий дим пробував текти вгору крізь віти й сніг, та там його забивав вітер, дим виїдав очі, не даючи тепла. Потроху розгорілась ватра, можна було зогріти води з снігу. Надворі аж тепер розпочалося щось справжнє. Не вірилось, що це позавчора була самітня осінь. Це прийшла володарка тайги, її одвічна господиня, лютая зимова хуга.

— Зима, — сказав бродяга, зогрівачи руки на vogні. Він став цілком байдужий до всього на світі. Тепер, коли минула небезпека, він умів одпочити. Ніби й не сиділи вони самі на березі ріки, в заметеній снігом печері, а навколо на тисячі кілометрів не було безлюдно і не вила й гриміла всевладно найстарша відьма тайги.

Компаньйони прокинулися від холоду. Ватра погасла. У печері було темно, і їдкий дим блукав нею. Надворі голосила хуга — вона за ніч набрала ще сили та завзяття. Бродяга став роздмухувати vogонь і гріти воду.

— Я тобі скажу, — почав він, — як баби нашого брата із світу зводять. Я тоді жив у “Непомітному”. Була нас артіль — чоловіка десять. А в артілі — баба. Ще коли ми рушали з Хабаровського, вона пристала до нас за куховарку. За місяць її і впізнати не можна було — з дохлої кішки стала зовсім павою. Ми зранку йшли на нашу заявку — золото глибоко тоді залягало — і до обіду сиділи під землею, довбаючи породу. Звичайна бадя витягала пісок на поверхню, там же ми його ми-

ли. У обіди ми йшли до нашої землянки, де чекав обід. Баба виходила з комірчини, що її ми для неї одгородили, і усміхалася нам усім. Тільки цим ми й трималися, бо з золотом нам зовсім не щастило. Ми не намивали його й на харчі. Баба ця поставила на нас ставку — нас було десятеро — сильних, здорових, як повнолітні дуби. І ставку вона виграла, бо ми доти напували старателів спіртом, доки знайшовся зпоміж них один, що знав країці місця. Під п'яну руч він розповів за те місце, що зветься тепер “Веселий”. Спочатку ми відправили туди наших розвідчиків, а потім і самі зникли гуртом з людських очей, щоб опинитися там, доки держава про те місце не пронюхала. Ми потрапили на дурне золото. Тоді баба стала жити з нами усіма. На кожну ніч вона вибирала собі дружка. Решта нас — корчилася на койках, і оселилася між нас тоді чорна нудьга. Ми платили за жіночі пестощі золотим піском. Вона його зібрала стільки, що могла б утопитися, повісивши собі на шию. Це був божевільний час. Золото ми брали просто руками і знахабніли без міри. Почали щодня пити спірт. Все це зробила баба. Пішли сварки, бо ніч у комірчині була вищим за все, що ми досі знали. Твоя Наталка нагадала мені її гарячими руками й іншим. Можеш тепер судити, чому я згодився вести тебе на “Золотий Ручай”. Навіть зараз я живу нею...

Раптом від Ничипора пролунав постріл. В останній момент стримавши себе, Ничипір встиг шарпнути револьвер догори. Бродяга зіщулився і схватився за свій.

— Необережно вистрелив, — пробурчав Ничипір і взявся за пояс, де було золото. Воно його запекло, мов вогнем.

Бродяга оповідав далі, хуга гrimіла так, мов у ней були підземні труби. Та швидко він помітив, що Ничипір не служає. Байдужий свист линув із кутка, де лежав Ничипір. Запах спірту повіяв на бродягу.

— Ти, продажна твоя шкурка, — закричав раптом Ничипір, — кому це ти розповідаєш, кров проклята? Я своєю рукою стріляв бойців, стріляв гадів, я переміг сто тисяч ворогів! Вона душить мене — ваша вошива, обскубана тайга! Стій, я вийду на неї з револьвером, з бойовим револьвером командира армії. Ви мені заплювали душу, прокляті варнаки! Стій, собако, я тебе шльопну!

Ничипір з револьвером у руках вискочив з печери, пробивши собою замет снігу, і став стріляти в повітря. Сніг був йому по пояс. Вистрілявши патрони з револьвера, Ничипір спробував бігти, посковзнувся й упав. З печери виглянув бродяга. Над Ничипором лютував сніг. Він засипав його з головою, співаючи панаходу. Бродяга перечекав іще пригадуючи — скільки разів вистрелив його компаньйон, він не хотів потрапити під кулю. Ничипір борсався в снігу, ніби в агонії. Тоді бродяга вийшов у заверюху і наблизився до Ничипора. Він узяв його попід руки й поволік до печери.

Ничипір очуняв лише вночі. Товариш порався біля вогню, у печері було тепло й затишно. На ранок вони рушили в путь далі.

У каравані йшло четверо: Остюк, побратим його й двоє тунгусів, які вели пару малих та волохатих за-байкальських коней з вантажем. Караван мав напрямок на південь.

— Дивись, — промовив тихо Остюк — він після операції загубив зовсім голос, — дивись, он побігли вовчі сліди.

У тайзі це вважалось за цікаву новину. Особливо після недавньої хуги, коли звір позалазив у нори. Сліди були свіжі, і вовкувесь час біг, не звертаючи вбік. Тунгус вів караван по цих слідах.

— Вовк не поспішає, наче це він вийшов на прогулянку, — прочитав на слідові побратим, — наче на прогулянку вийшов.

— Цікаво, — обізвався Остюк.

— Справді. Я на цьому дещо розуміюся. Я був пластуном, а ти ж знаєш, що пластуни по більшості вивчають різні сліди. У хлопців розвивають тонку спостережливість, уміння помітити непомітне і зробити висновки з мізерного. В армії я через це був першим розвідчиком, я гуляв у ворога, як у себе вдома.

— Ти і в Парижі гуляв, як у себе вдома, — засміявся Остюк.

— Так от, — ніби не почув побратим, — отакий слід мені розповідає багато. Я бачу, що слід іде рівномірно, вовк ступає на повну лапу, часом він сідає на хвилинку, ніби дослухається до чогось, потім — знову тупає помалу, він наче неголодний, але я бачу, що він худий і не вгодований вовк. Лапи у нього великі, це дорослий звір, а грузне він на снігу, як вовчена. Звідси я роблю висновок, що він худий. Біжить він рівно, це — не слід полювання, коли треба петлювати, обходячи здобич. Слід недавній — вовк пробіг не більше, як шість годин тому. Завдання — може він теж біжить до “Веселого?” Дивно, що він вибрав шлях, яким ходять люди.

— “Веселий”, — ковтаючи склади, сказав тунгус,
— сонце вниз, “Веселий”.

Він хотів сказати, що увечері доведе до “Веселого”. Деякий час ішли мовчки. Остюк безмірно мучився, загубивши навік голос. Прекрасні пісні поставали в його пам’яті, безліч мелодій звучало у вусі, тільки вже не співати йому їх до смерти. Ні за чим Остюк не тужив у житті, але зараз його охопила майже туга. Він заспівав про чумака, що з батіжком у руках доганяє долю. Потім він виводив про Морозенка. Далі почав:

Ой, три шляхи широкі докүпи зійшлися.
На чужину з України брати розійшлися!

Ще багато пісень проспівав Остюк, ідучи за побратимом. Цей звик уже до шепотіння Остюкового, а тунгуси подумали, що Остюк молиться. Так кінчилася слава першого партизанського співака.

Вовчий слід не переривався. До нього з правого боку долучився ще один. Люди йшли по слідах, як мисливці. Тунгуси сказали один одному щось із цього приводу, і знову посувалися в мовчанці.

— Проклятий край, — прошепотів Остюк, кинувши співати, — після нашого сонця й багатства сюди тільки вмирати їздити. Коли вже колонізувати його, то посылати таких, яких не жалко, або — що звикли не роздягатися все життя.

— Хіба того, що ми добули, не досить для притягнення сюди робочих рук і відважних сердець? Ми дослідили тільки одну долину, а вже маємо що показати колонізаційній управі. Одне золото дасть можливість жити тут людям, я не кажу про мисливство, скотарство. А скільки таких долин тут є!

— Ти інженер, — хотів закричати Остюк, ще не звикнувши до того, що у нього немає голосу, — але ти не хвилину будь людиною. Ти знайшов там своїми струментами наявність золота й інших металів, але людині треба ще теплої години й сонця, до якого вона звикла. Нашо тоді жити, коли діти твої не бачать сонця, жінка твоя неходить босими ногами по теплій землі, сам ти здобував золото або підеш на полювання, і ніколи не знаєш, як родить земля, ніколи не почувавши того, що ти живеш, що ти краплину радости знаходиш на землі?

— Мені страшно, — сказав Остюк, уперше вживши цього слова. У голові в нього завихрилося безліч думок, що на них не знаходилося відповіді. Межу, за якою починається божевілля, стало яскраво видно. Панічний, божевільний ляк прийшов до Остюка. Він ізгадав своїх партизан, що їх заставала смерть у повній силі, з ясним розумом. Предки прийшли йому на пам'ять і, глузуючи, подивились на нього з ешафотів. “Діло роби на землі, — сказали вони хором, — для діла ти живеш, а не для божевілля”. Остюк подумав, що божевілля є розум живої людини, став розбиратися в тому, як божевільний дивиться на життя, і прийшов до висновку, що він губить кінці свідомого. Знову спогади, знайомі постаті попливли перед очима...

Вовчі сліди, що до них уже встигли звикнути, — раптом повернули ліворуч.

— Стій, — наказав побратим, — запитаємо наших поводирів, що це за сліди йшли. Я бачу тут підозріле. Ніби вовки увесь час ішли поруч якоїсь здобичі і почули, що здобич та дасьться себе взяти.

Тунгуси довго плутали щось, показуючи руками. Остюк помітив, що вони ховаються од нього й побрати-

ма. Позасвідома тривога ніби прилетіла з чиймсь диханням. Остюк видобув свого револьвера і посварив поводирям. Його шептіт був страшний і грізний. Тунгуси відчули серйозність загрози й розповіли про те, що сказав їм вовчий слід. Вони підтвердили думку побратима. Справді — вовки йшли поруч здобичі, чекаючи можливості наблизитися. З усіх ознак — рівності шляху вовчого, нешвидкого їхнього руху — ясно було, що там десь ішла людина. Тепер вона впала і вовки помчали до лежачого.

— Треба йти на поміч, — захвилювався Остюк, — може ще можна врятувати!

— Навряд — вирішив побратим, — вовки бігли тут шість годин тому.

Та Остюка наче щось тягло по слідові. Тунгуси безнадійно поцмокали язиками, але пішли за Остюком. Рівна, глибока тиша стояла кругом. Сніг рипів під ногами, наче люди наступали на звуки. Ішли з кілометр. Тунгус показав наперед на самітну темну пляму. Остюк машинально помацав револьвер. Наблизивсь. Темна пляма була вовчим тирлом. Зграя вовків, ніби протанцювали танка, помчала геть. На снігу видно було кров, шматки одежі повтоптувано в сніг, розкидані речі, рушниця на снігу. Побратим обійшов місце вовчого пиру.

Коні лякливо наставляли вуха, чуючи запах крої, стиха іржали, поривалися йти далі.

— Шукачі золота, — сказав побратим, — ішли досі вдвох, а звідси — один. Цей або підбився, або його застрелив задній. Тут часто практикується постріл у спину. Ходімо по слідах за першим.

Остюк відчув огиду до звичаї тайги.

— Може тут був чесний бій? — прошепотів він, ідучи за побратимом, що придивлявся до слідів на снігу. Людина пройшла сама. Поверх її слідів видко було вовчі лапи.

— Убивця волоче ногу, — прочитав побратим, — може там був і чесний двобій? Про це ми дізнаємось, коли поспішимо. Я боюсь, що вовки таки насядуть, як побачать його слабість.

У відповідь на ці слова здалеку десь донеслася луна пострілу.

— Поспішаймо, — крикнув побратим до тунгусів, — він певно давно вже відстрілюється!

— Це все золото, — мовив Остюк, — скільки на ньому налипне крові, доки воно вийде з землі.

— Що дорожча річ, то тяжче її здобути, — висловив чиюсь сентенцію побратим, — і навпаки.

Швидко знайшли остронь забитого вовка. Власне, це були рештки вовка, які не доїла зграя. За сто кроків — знову вовк. У цього було розвалено голову.

— Вовки бачать лакому здобич, їм хочеться вже відчути її на зубах. Вони забивають, що у людини є зброя, — були слова побратима.

Поминули ще одного вовка — і цього забито в голову. Тунгуси щосили підганяли коней. Здалеку долинув постріл. Знову мовчанка.

— Ще б'ється, — прошепотів Остюк, — відступає з боєм і волоче поранену ногу.

Чомусь йому прийшла на думку Павлівка. Він пригадав, як бились його кіннотчики, чекаючи приходу Марченкової піхоти. Сам Марченко повстав у нього пе-

ред очима, поранений Марченко, якого везли на підводі в бій. Давнє щось затрусило Остюка, як лихоманка. Перед ним коливалося поле атаки. "Фльоріда" заіржав десь через ліси й пустелі. Остюк відштовхнув тунгуса від коня, скинув з нього все на сніг і опинився на коні. Побратим йому подав вінчестера. Остюк помчав на виручку.

Через півгодини він побачив купу вовків, що розташувалися півколом біля самітної сосни. Під деревом сиділа на снігу людина, тримаючи в руках рушницю. Здавалося, що кожної хвилини вовки зірвуться з місця і рознесуть людину. Остюк погнав коня і хотів крикнути так, як кричать кіннотчики, ідучи в атаку. Він захлинувся від напруження, забувши, що вже не має голосу. Тоді зірвав з плечей рушницю, націлився з коня й вистрелив у купу вовків. Людина під деревом заворушилася й свиснула так голосно, що в Остюка залящало у вусі. "Це хтось свій, — подумав Остюк, розстрілюючи вовків з вінчестера, — колись я вже чув отакий посвист".

— Стій, прокляті вовки! — закричала людина під деревом і стала клацати рушницею. Потім вона повалилася набік і завмерла.

— Марченко! — прохрипів Остюк, почувши голос. Він подумав, що божеволіє. Кінь довіз його до сосни. Під нею лежала людина без пам'яті, зарившись обличчям у сніг, не випускаючи рушниці з рук. Остюк зіскочив з коня, шкутильгаючи підійшов до людини, підняв її голову і заглянув у обличчя: перед ним лежав Ничи-пір Марченко — сивий, змучений, очі в нього були мокрі від сліз.

— Понімаєш, — сказав сам до себе Остюк, — яка тісна земля!

У бараці Лі-Тіна пили тільки спірт. Остюк прийшов сюди посидіти, залишивши біля Марченка — побратима. Це була низька й задимлена землянка, довгий дощатий стіл стояв посередині й кілька лав. Лі-Тін подавав їжу й напої. Через сінці видко було кухню, де поралася жінка. Остюк, сівши край столу, звернув на себе загальну увагу.

— Могорича з вас, — сказав йому сусіда.

— За що? — здивувався Остюк.

— Ви, певно, з Ничипором багато золота намили.

— Я не цікавлюсь золотом.

— Ви, може, на прогулянку ходили з Ничипором у тайгу?

— Я ходив туди у своїх справах, — прошепотів Остюк, — і раджу вам мої справи залишити мені.

Він стукнув кулаком по столі з усієї сили.

— Хазяїне, — почув Лі-Тін шептіт Остюка, бо навколо стало раптом тихо, — націди дві міри гарячого — у моого сусіди гуляща горлянка, хай вип’є.

Навкрури прихильно зареготали. Бородатим старателям одразу Остюк сподобався. Сам він нахилився над столом і згадав розповідь Марченка про те, як той воскрес. Виходило, що так хотів Шахай. Він показав Ничипорові наказа про його арешт і попередив, що навряд чи зможе знову визволити. Марченко злякався. І ось що надумав Шахай: переодяг у Марченкову одежду полоненого і наказав Марченкові прострелити тому голову. “Я виконав це”, — зізнався Ничипір. “Дивися, Олександровичу, це ти розстріляв самого себе”, — сказав на прощання Шахай, і Марченко пішов бродити по білому світі. Остюк пригадував деталі похорону Марченкового,

як Шахай говорив промову на могилі, як жорстоко мстилися партизани за смерть Марченка. Минуле приходило з забуття, Остюк жахнувся прооклятої долі товариша. Багато було чудного й незрозумілого тут, і жорстокий Шахай стояв десь далеко, як невблаганий гнів.

— Кралю Ничипорову бачили? — запитав Остюка сусіда, — може ви зробите її добрішою. Загляньте через сіни до кухні, коли ви розумієтесь на жінках.

Остюк не звернув уваги на пораду. Він надумав везти з собою Марченка на батьківщину. Треба рятувати людину від ганебної пристрасти до золота. Він розплатився й вийшов. На дверях йому зустрілася жінка. Остюк придивився до її обличчя.

— Здорові були, Наталко, — сказав він, вирішивши не дивуватися ні з чого в цій чужій країні, — а де ваша доночка?

— У мене дочки немає, — одповіла жінка.

— Хіба ви мене не пізнаєте? Я ж Остюк — товариш вального Шахая.

— Я вас уперше бачу, а Шахай — це людина, яку кляне Ничипір.

— Ви не пригадуєте, як ми весілля справляли? Як ми в рейд ходили?

— Цього зо мною не було, — одповіла жінка й зблідла.

— Ви, звичайно, змінилися за ці роки, — вирішив Остюк, — але я вас одразу впізнав. Не може бути на світі такої подібності!

— Не знаю, — сказала жінка, як загіпнотизована. Вона не піdnімала на Остюка очей.

Зовсім розгублений прийшов він до землянки, де

жив Марченко. Побратим саме вийшов. Маленька лям-ма світила на столі.

— Ничипоре Олександровичу, ніби жартома вимовив Остюк, — чи знаєш ти сам, яка ти фатальна людина. Кожен твій крок угрузає на аршин у землю.

Марченко винувато усміхнувся і витяг з-під подушки шкуряний капшук.

— Золото, — озвався він, — дві порції золота.

І подав капшук Остюкові. Цьому згадалася одразу розтерзана людина й вовчий слід. Згадався колишній Марченко, що здобув зброї, скликав армію, й передав її товаришам. Тепер він так само, як армію, віддає золото. Увійшовши до землянки, побратим зняв і протер окуляри.

— Золото, — подав йому Остюк, — що на нього можна зробити?

— Це не мільйон і не десять тисяч, — одповів побратим, подумавши, — можна скласти на весну партію і намити сто тисяч. Ви не забули туди дороги? — запитав він Марченка, одразу зрозумівши, звідки золото.

— Знайду, тільки б із ногою моєю нічого не тралілося — пече як вогнем.

— Рана легка, та крові витекло чимало. Набереться крові до весни.

Остюк поклав капшука на стіл і став ходити з кутка у куток. Марченко слідкував за ним очима. “Це другий Остюк, — подумав Марченко, — скільки зморшок поклало на нього життя!”

— Ничипоре, — вимовив Остюк, — чи хочеш ти знову стояти разом з нами? Тяжко тобі йти самому по землі! Сім років віддали ми війні, сім найкращих юнаць-

ких років. Ми стали, зрештою, все бачити в чудному освітленні. Ми спустошені, Марченко, до краю спустошенні для того, щоб жити поодинці. Життя людське для нас тільки велике поле атаки... Треба нам зібратися всім докупи, щоб розсудити гуртом, як ізнайти спокій.

До землянки увійшла Наталка і сіла в темний куток біля залізної пічки.

— Може смерть собі заподіяти, — провадив Остюк далі, і Наталка від несподіванки здригнулася, — щоб одразу з усім покінчiti? Може до пустелі податися, де серед пісків і спеки відчути гордість справжньої людини, знайти крихітки віри в собі...

— Шукати спокій соромно мужчині, — зауважив побратим, — краще тоді шукати смерти, хоч і це є не менша ганьба. Ви мусите знайти мету.

— Мету? — перепитав Остюк. — Невже ми не мали мети, коли билися за неї?

— У царя ви воювали з примусу, а потім — за прекрасне майбутнє, що його й не викладеш у словах... Хіба ви можете себе згинати, коли вас загартовано на сталь? Ви ламаєтесь надвое!

Марченко подивився на Остюка і на чудну людину в окулярах. “Хто він такий?” — питали його очі.

— Це мій побратим, — Остюк помітив запитання, — я знайшов у ньому життя, коли іншим здалося, що він мертвий. Я врятував його, за що він уже встиг мені віддячитися не раз! Звуть його Михайлom, як і мене.

— Чому ж нам треба повернутись додому?

— Тому, Ничипоре, — одповів Остюк, — що є у нас ще Галат, є Шахай, якого не перемогла армія ворогів, з яким ми завше перемагали. Ми сядемо всі до столу

і вип'ємо четверть доброго вина. Ізгадаємо ту силу прекрасних та відважних бійців, що ми їх поклали на фронтах. Успенівка й Павлівка, Покрутівські яри, ріка Синява пригадаються нам. Брати Виривайли — Іван, Петро, Семен і Панько воскреснуть між нами, в наших розмовах. Ми поділимось радістю й сумом, набутим досвідом мирного життя. Може ми й заплачено з великої радості.

Наталка заворушилася у своєму кутку, знайшла щось і вийшла з землянки.

— Куди вона? — запитав Остюк похмуро.

— По дрова, певно. Тут лісок поруч.

— Де ж вона вночі їх знайде? — розгнівано скавав Остюк. Він побачив біля пічки купу дров. — Дрова є, а в неї у очах гіркі слізки коли виходила. Нащо ти її пускаєш у те китайське нішло?!

Марченко одвернувся від світла.

— Піди, — сказав побратим Остюкові, — вона не до китайця.

Остюк раптом глянув на двері, нестерпляче відчиналив їх і вибіг. Хвилин через кілька він повернувся, несучи на руках Наталку. Наталка була без пам'яті. Остюк поклав її на ліжко і став робити штучне дихання.

— Понімаєш, старушка, — шепотів він, — тобі ще не пора вішатися. Нам треба, щоб ти нам повечеряти дала.

Марченко подивився на Наталку байдужо і попросив води, щоб напитися. Його мутила жага.

СЬОМА ПІСНЯ

Г о л о с :

Ми путь свою пройшли, як галаган,
Що з неба, од зорі скилив орбіту.
У ніч, у млу, у біль, у дикий лан
Летіло непідковане копито!

Дихання моря пестило фрегат.
Широкий вітер з півдня шторм заводив.
Незнаних напрямків ішов пасат,
Прапорами вимахував без коду.

Незнаних напрямків ішов пасат!
Нечуваної сили і завзяття —
Стелився гул вогненних канонад.
Тремтіло сонце в небі, як латаття.

Достойна і смілива наша путь.
Байдарі й переконані бійці ми.
Наш край в цвіту! Цвіте наш край в степу!
Живуть його простори несходимі!

На вітрі рухаються руки рей
На обрії — омана заозерій...

Х о р :

Ми стоімо плечима до плечей,
І світ відчинено, як двері!

Залізний бовдур упав на рухливі циліндри. Він був розпечений дочервона і важив з тонну. Циліндри крутилися, трохи виступаючи з землі, стали рухати на собі розпеченої бовдура. Одразу — спека. Повітря хутко розтікалося од заліза. Гуркіт прокатного стану рвав вуха. Повітря тремтіло над залізом. Тремтіло над циліндрами. Залізо дмухало на боки розпеченим ротом. Циліндри потягали на собі бовдура до валів. Із заліза здушувалася тоненька шкірка, залізна луска холонула одразу і ставала блакитно-сірою. Бовдура вхопили вальці, видушили з нього тьму іскор і викинули по другий бік себе на рухливі циліндри. Гуркіт, як грім. Тонна розпеченої заліза посунулася назад і знову протислася крізь важені вальці. Брязкіт. Вона трохи потоншла й розтяглася. Гаки перевернули її, безпестанку стали штурляти крізь вальці. Гупала. На вальці лилася вода. Довгий ряд вальців чекав залізної тонни. Крутилося. Ворочалися в землі вали, трясли землю. Прорізи між вальцями меншали й меншали. Червоне залізо витягалося. Сморід, рев, пара і спека вихрилися вгору, до пробитого скляного даху. Новий бовдур упав на місце першого перед найважчими вальцями. Вибухнула навколо нього спека. Червона довга стрічка почала в'юнитися по обидва боки прокатного стану — з першого шматка. Крізь дах припікало сонце. Промені його стояли купою стовпів із смороду й диму. Біля входу біліла газета на стіні. Червона залізна стрічка витяглася й потемніла. Вона стала довжелез-

ною рейкою. Дзеленчала. Цилінди потягли до круглої пилки, що різала її на шматки. Горобець залетів крізь дірку під дахом. Сморід і грюкіт підкинули його вгору і вдарили об скло. Гуркіт прокатного стану злякав. Пилка перерізала рейку, наче кістку. Дзеленькнула пилка. Спека й сморід. Крізь двері вдерся протяг, пройшов над станом угору в дах. Горобець нарешті виляєтів. Третій бовдур упав на цилінди. Другий — остався за хмару. На стіні гасла: “Обережно!”, “Увага!”. Над вальцями по рейках їздить машина для піддімання ваги — підвага, журавель, кран. Вона несе над землею четвертого бовдура і кидає його на цилінди — в землі. Пилка перерізала рейку. Іскри, як з-під наждачного точила. Кррр-ах! — одрізала ще. Кррр-ах! — знову. Спека, гуркотнеча, сморід, жага, піт. На цилінди упала п’ята розпечена тонна. У сусідньому корпусі гули мартени: — вентилятори, полумінь, хемічна реакція. Підлога — безперервна піч. Бовдури стояли в ямах, з яких билося полум’я. Поступово порожніли ці гнізда. У повітрі — сірка, палений пісок, залізо, дим. Відчинилися двері, побіг протяг. Жага. Добре б — голому обмитися снігом. Крізь вікно — за парканом терикон і шахтений помост. На терикон бігає одинока вагонетка, викидає нагорі породу, повертається. З естокади сиплеться вугілля. Яка прохолода десь в лісі! Шостий бовдур розпеченої заліза упав на землю. Кррр-ах! — пилка. Дзеленькнув дзвоник на крані — “бережись!” Ударило з-за хмари крізь дах сонце. Промені — стовпи смороду, диму. Болять вуха. Напруженість.

Він не мав часу замислитись. Мозок поглинули червоні бовдури. Вальці крутилися під ним, вимагаючи заліза. Він їздив із краном над вальцовальним станом і далі, де з землі вибивалося полум'я. Хобот його машини нахилявся, витягав із землі розпеченої бовдура і ніс до вальців. Кидав на рухливі циліндри. Повертався за новою пайкою. Безліч дрібниць вимагали найпильнішої уваги. Невідхильна послідовність ружів! Кинув бовдура, підняв хобота, рушив, дзвони й дзвоник! Приїхав, зупини крана, нахили хобота, візьми! Дзелень-дзелень, назад, залізо пече очі, скла окулярів нагрілися, нічого не зачепи по дорозі, стань! Повернув хобота, опусти його поміж людей, що розлетяться набоки, як шматки болота з калюжі, туди заличить розпечений бовdur, кидай залізо!

Мозок пильнує послідовності. На це йде вся енергія. Голова не мислить. Діє рефлекс. Очі й руки. Швидко людина звикає ототожнювати себе з краном. Це — рука людини бере розпечене залізо. Це її колеса котяться. Вона сама так повертася всім корпусом. Електричні мотори на крані воркотять, рухаються колеса, підносячи вагу.

Унизу вештаються люди. Одні — з довгими кочергами, другі — в рукавицях, з кліщами. Поміж них — червоні залізні стрічки. Люди — вертки. Залізо пролазить крізь щілину у вальцях, сotається по залізній підлозі між людьми, звивається, лізе під ноги, помахує головою. Робітник ухватив кліщами за голову. Тіло розпеченої, рухливої, довжелезної рейки здригається. Вона хоче притулитись до людських ніг. Тоді зашкварчить м'ясо і хліне чорна кров. Робітник уtkнув голову гадю-

ки в інші вальці. Вони стали ковтати її, як червону макарону. Ще одна — на її місце. Треба хватати за голову. Галат замахнувся кліщами. Він став навипиньки, щоб у кожний момент одскочити вбік, коли залізо посунеться проткнути живіт йому. Кліщами схватив за край рейки. Вальці потягли її до себе. На другому боці Санька Шворень наготовувався.

Це були вони — відважні партизани. Кров Саньки горіла в цьому пеклі, гублячи селянську нудьгу. Галат лише відновив у собі те, що було в нього до партизанки. Робітничий рід. Обох ізнайшов Шахай на шосе. Славетні командири — кулеметчик і гарматчик сиділи й розбивали каміння. Сонце пекло, на молоти лягав пил дороги. Іноді співали. Шахай упізнав їх через пісню. Вони були задумані й безпомічні. Від молота кололо під серцем, рани свербіли, ніби не загоївшися. Поруйнувавши мирні дороги, вони самі їх мусіли й лагодити. Слава їхня швидко минула. Таки краще було б умерти в атаці, — не раз думали вони. Неймовірні герої, легендарні бойці Успенівки й Павлівки — Санька з Галатом поставали звичайними людьми. Їх забули, як забувають усе, що пережило свою славу. Вони били каміння на шосе і давилися пилом з коліс.

Санька, ніби набій у гармату, сунув залізо в вальці. Наготовував кліщі. Кран привіз, задкуючи, розпеченої бовдура. Замість їхати по нове залізо, кран зупинився, його людина стала мастити. Незабаром мала бути перерва. Ледве було поставлено мазничку, як прогув гудок. Стоп! Рух машин завмер. Дим коливався. Робітники наче одв'язалися од машин — одійшли від них далі, посідали під стіною. З крану людина злізла по

драбинці. Мозок приємно звільнявся од напруження. Він міг уже мислити. Людина набрала індивідуальних рис. Робітники залишили для неї місце коло столу, біля Галата. Галат устав і знову сів. Сталі їсти, дістаючи їжу з баульців. Людина з крану була центром трапези. Це почувалося, хоч наявних знаків уваги до неї не помітити. Сама вона задумливо жувала хліб, кусала баклавжани, вмочивши в сіль, заїдала яблуком. Її рухи були поважні, як молитва, людина їла, як ідять селяни: побожно тримаючи хліб, правлячи древній чин. Мозок не фіксував нічого глибоко, він відчував насолоду й заспокоєння від музики, що стала раптом линути з репродуктора радіо. Зміст пісні не доходив. Вона була така знайома, що спомини одразу заклекотіли в голові, і завдяки їм загубилися перші строфи пісні. Грав і співав кобзар. Галат поворухнувся, пригадавши слова про ко-зака Швачку. Йому постала в уяві п'яна ніч Шахасвого весілля, надійна ніч і скороминуча. Щось знайоме почув він у голосі кобзаря. Зухвалий, гостроязикий Панько Виривайло прийшов на думку: це була його улюблена.

Ох, і ти козаче, козаче Супруне,
А де ж твої прегромкі рушниці?

нарешті дійшло до мозку людини, що працювала на крані. Кобзар співав думу про Супруна. Репродуктор стояв над столом. Робітники слухали, стиха жуючи сніданок.

Гей, мої рушниці в хана у світлиці,
Сам я, молодий, у темниці.

відповів сам собі кобзар, перебираючи струни.

Ох, і ти козаче, козаче Супруне,
А де ж твої воронії коні?
Гей, мої коні в хана на припоні,
Сам я, молодий, у неволі.

У пісні не було тайни. Не діяв кобзарський гіпноз. Кобза загубила таємний свій вплив. З репродуктора щось шкварчало замість павз. Не було просторої хати, яка по вінці виповнилася б сплесками пісні. Не було широкого степу, що сам по собі діє, як гіпноз, не було синього неба над головою, страшної волі високого місця. Слухачі не бачили кобзи, дивної опукlosti її чрева, близку й дзенъкоту півсотні струн. З репродуктора линули слова, бреніла мелодія і вона була ніби сліпа, без очей. Несміливо ввіходила до свідомості, тихо сідала у кутку. Пісня була темна.

Гей летить ворон з далекого краю,
почав нової кобзар, доспівавши про Супруна. Голос його розлігся урочисто.

На Синяву - річку лине, —

голос завмирав потроху, ворон летів і летів, його крила заплескалися над річкою і завмерли в ширянці.

Там партизанства много погибає,
А офіцерів үтричі гине. —

пісня перейшла на швидкий речитатив і розтала без сліду. Репродуктор зашипів, закректає, ніби подавившися павзою.

Ой, ти вороне, ти чорний брате,
Почекай же оченьки виймати, —

жалісно попросив голос. Мелодія нагадувала тужиння.

Хоче Остюк - батько на коня сідати,
На коня сідати, кадетів рубати, —

закінчив кобзар бадьоро. Галат нахилився над столом і запліощив очі. Його охопила пекельна туга за Остюком. Розважливий Санька забув і їсти, зачувши пісню про Павлівку.

Ой, ран у самого та й немного,
Тільки тридцять та й три усього,
А найбільша рана — в серці й у нього,
Що не дають друзі підмоги.

Галат ніякovo усміхнувся, пригадавши скажену атаку Синчаків, коли він із Марченком ішов виручати Остюка. Побачив атаку кінноти на його тачанки.

— Батьку, — сказав він схвильовано, — хіба ми не дали підмоги Остюкові?

Шахай йому нічого не одповів. За ці хвилини, доки звучала пісня, він зробився на деякий час колишнім Шахаєм. Те, що тамувало роки праці на заводі, знову виринуло на поверхню. Він устав од столу, пішов до свого краю і поліз нагору. Пісні він не слухав — вона здалася йому непотрібною й фальшивою. Уперше — пісня не зворушила його. Певний ступінь розвитку було перейдено. Він подумав про селянство — двадцятип'ятирічну мільйонову співочу силу. Про темне, невідоме й небезпечне море її. Про готовість без краю лити кров. Болючими йому здалися минулі бої, криваві перемоги. Він відчув, що пече його наче жага, хтось викручує йому руки

і ламає кості, троощить об колоду. Швидко буде гудок — знову працювати, забувши все, крім розпеченої за-ліза і пекельного вогню.

— А де тут Шахай? — закричав хтось гаркаво од дверей. — До цеху увійшли два шахтарі, з лямпками. Вони закінчили роботу в заводській шахті і йшли мі-няти лямпки на нумерки-марки.

Шахай озвався згори. Шахтарі підійшли до крану.

— Здоров, Іване, — прошепотів нижчий шахтар. Це був Остюк. Перший — Марченко — привітався й собі.

— Ex, і весело ж під землею метелицю робити, — озвався Остюк далі, — якраз оце під тобою довбаємось. Сажнів двісті.

Шахай зліз униз і потиснув обом руки. Марченко дивився собі під ноги. Шахай сказав:

— Сьогодні після роботи приходьте до мене. Ми до пуття ще й поговорити не встигли.

Гудок припинив розмову. Кран почав їздити по рей-ках. Шахтарі привіталися з Галатом і Санькою й вий-шли. Поволі, збільшуючи швидкість і гул, поновилася робота. Розпечений бовдур упав на землю. Спека, ніби в обличчя хтось дмухав з гарячого міхура. Робітники спрямовували залізо у вальці. Воно рівномірно витяга-лося. Важкі станки втискали його у потрібні форми, кругла пилка різала потім на шматки: рейки, кругле, куткове і різне “фасонне” залізо. Сонце. Простовісні стовби-проміння. Спека, дим, гуркіт.

Стойть надзвичайна осінь. Голе поле простягається у всі сторони, воно остудилося на зиму, на ньому не коливається мариво, оманні краї. Таке поле — не для мрій. На ньому немає непевних контурів, теплих хвилястих ліній весни. Пора суворого споглядання. Дні холодної нудьги за невідомим. Час, коли людина, ніби готовуючись до смерти, може подумати об тім, чого вона боялась ціле життя. Сонце жовте котиться по небі без тепла. Пролітають гуси у вирій і журавлі. Безшумні ескадрилі їхні кидають зрідка на землю зовучі голоси. Люди змінюють професії, переселяються в інші місця, зважуються на вбивства — тільки тому, що осінь незвичайна пора року. Те, що здавалося світлом навесні, пожежою — влітку, — тепер воно блимає — каганець, поставлений на обрій. Пристрасні слова — облітає з них листя, видко порожні літери, як голі віти дерева, крізь них — шершавий сірий папір, шершаве сіре небо. Поле поросло бур'яном, він, висохлий і неживий, ще не падає гнити. Сухо, куряться шляхи.

Четверо друзів сидять на пагорбку. Наче виходивши багато доріг, вони сіли спочивати. Шахти обступили їх, як козацькі давні могили. За два кілометри долиною потопає в куряві, у димі робітниче селище і знайомий завод. Кілька димарів, як нерухомі пензлі, малюють димом височінню. Але ґрунт не тримає фарби, дим збирається цілим оболоком, повисає під хмарами — над містом і не рухається. До нього вгору стремить із селища пил. Це поєднання пилу й диму виповнено скреготом металю, гуркотом вогню, зегзицями гудків заводських паровозів. Неначе кузня велетнів. Полумінь з домни — це вогник у горні, гакання гідралічних молотів — це цокіт молоточків великих ковалів. Чекалося — вийде

з кузні, із сірого смерку на чисте повітря велет-коваль. Плечі його з'являться з-над хмар, він переступить купу димарів і витре за хвилину піт з чорного чола. Луна розносить степом важке дихання великого...

Вже — надвечір. Терникони біля шахт сірі, поле сіре, і здається, що друзі сидять в Арабії. Навколо їх товпляться засмалені шукачі правди і спасіння, слухаючи нагорну проповідь. “Будуйте будинок на камені, а не піску”, — каже навчитель, і нарід слухає його. “Ви — світло світу”, — продовжує навчитель, — “не може місто, сковатися стоячи на горі. І, засвітивши свічку, не ставлять під посудину, а на свічнику: то й світить вона всім, хто в хаті”.

— Доля пророків, — каже Шахай, — одна: хрест або вогонь. Останнього пророка було спалено, здається, року 1865. Звали його Ель-Баба. Вони з'являються в пустелях, у джунглях, навчаючи такого, що знищує страх на землі. У них самих страху ніколи немає, вони ж, починаючи життя, вже знають, що доля їхня: хрест або вогонь. Біль і страх — ось чого зрикаються пророки.

Остюк устає на ноги, наче хоче заглянути за обрій, куди падає сонце. Як покручене бурею дерево, стоїть він перед друзями. Вже відоме їм паризьке життя Остюкове та операція. Багато годин сиділи вони за столом, п'ючи вино, що об'єднувало їх, говорячи слова, що зміцняли відчуття дружби.

— У книзі Майбутнього, — каже Остюк, — я не помітив шахт і заводів. Там росте мореля, слива, яблуко. Цвітуть на грядках полуниці. На стінах заводів — повійка, виноград. Усе приховане, затулене зеленим листям. Мало димарів. Диму не видко — паливо зго-

рас доостатку, гази одведено під землю туди, де не працюють. Але в шахтах і заводах виснажуються до безпам'яті. Ось вам наше: дим чорний — у повітря летить паливо і потім осідає шаром вугілля на всьому. Голий, безводний степ оточує заводи і шахти. Ні води, ні дерева. Хліборобів ковтнула вигідніша, нехліборобська робота. Де-не-де коливається на сонці нива. Вона убога як і все зелене в тутешніх краях. На степовій задушливій дорозі — по кісточки пилу. Високою стіною здіймається він за кожною під водою, стойте у повітрі, падає вниз сірою мжичкою, щоб знову піднестися за наступним возом. Я щось не бачу й однієї асфальтової дороги, обсадженої липами, грушами й іншими дурницями. Працю ми можемо зробити легшою, можемо працювати вісім і дійти до семи годин, але де та рука, що насадить тут зелений і запашний сад? Багаті і врожайні поля? Пустить струмені живучої, холодної води? Щоб, опрацювавши зміну, бути людиною, дихати на повні легені, набиратися сили на роботу й боротьбу? Я знаю, що за сотню-другу років стоятимуть отут покинуті шахти, зруйновані будівлі, пустка: люди виберуть з-під землі її поклади і підуть до інших місць. Нащо ж залишати після себе порожнє згарище, замість освятити його трудовим потом, опрацювати руками, що перебудовують тепер ціле життя, великий увесь світ?

Марченко усміхається спустошеним обличчям. Після тайги він загубив уміння жити. В його очах світиться покора й пасивність. Він поводиться, як людина, що збирається вмирати. Словеса, ніби заповіт, народжуються в його свідомості і потроху набувають звукової форми.

— Наше золото, — каже Марченко з надхненням.
— воно відродило Ново-Спаське, тепер — Партизанку... Я бух у них. Я зліз із поїзда на Варварівці і пішов пішки до села... Я зайшов у соняшники і побачив бабу, що сапала їх. Вона мене упізнала й напалася за ту бочку, яку я забрав у неї колись для свого Полтавською бою. Цього вона повік не забуде.. Я заплатив їй за бочку. На вулиці села гуляли в поросі діти у війну. “Я буду Остюком, — сказали одно, — а Миколка — Марченком...” Я пройшов повз них і дав їм по копійці. Нічого не забувається на селі. Я зайшов до старого Панька... Дітей попід хатами було, як черви. Всі оті хлопці, що не вернулися з боїв, боявалися передо мною в пилозі, і я не міг їх злічити. У Панька тепер однадцятеро. “І не мрутъ же тобі! — пожалівся він, — хоч би з половину тхір видушив.“ Я взяв на руки одного — “вояком будеш?” Батько одповів за нього: “Погоничем буде сучий син на тракторі!” Я сидів увесь вечір, і всі приходили до тієї хати. Мене взяв сум. Куди людям діватися з села? Кращим, здібним, здоровим бійцям? Колектив звільнить од землі багато робочих рук. Куди їх виселяти, коли їх розплодиться до того, що самі себе оті діти юстимуть?

— Ви візьмете, — говорить Марченко по павзі, — достойник до заводу. Хай побратастя цей завод із Партизанкою. Ви будете керувати селом, організовувати його для спільної праці і приймати до своїх лав нащадків славного партизанства, переможців Павлівки й Успенівки.

Галат слухав уважно Марченкового заповіта. Сонце заходило за обрій. Над заводом горить заграва.

Галат стойть на горбі високий, мов тополя. Він пригадує, як важко було бити каміння на дорозі.

— Ви забули, — каже він, — ще один бік справи. Наш цех — як побудований двадцять років тому — так він і стойть. Треба докласти рук і грошей, щоб не витягав він кишок із тіла і крові з голови — димом, смородом, брудом, холодом. Щоб не проклинали ми його й машин. Я розумію атаку і смерть і боротьбу, але я хочу жити і відчувати, що я є господар усього в країні.

Друзі мовчать, дивлячися в далечінъ. Остюк щось шепоче до себе. У полі кричить птах. Скрізь над шахтами запалюються електричні лампи. Нарешті Шахай починає говорити.

— Ви сказали! — озивається він. — Ми тепер лише входимо до справжньої боротьби. Обличчя країни — завод, шахта і колектив. Ми виймаємо шаблі, бо вони залежалися в піхвах. Боротьба довга — на ціле життя. Відступати не будемо. Ми партизани — і така наша кров. Ми почнемо, до нас прилучаться другі загони, ми зрештою утворимо знизу організовану могутню силу... Вперед, партизани!

Вони сходять із горба і простують степом до селища...

Несподівано захворів і став умирати Марченко. Бджола, коли почус близькість смерти, виходить з вулика і летить далеко, скільки хватить сили. Облізлі крильцята донесуть її в незнані краї густих трав. Там вона простягне натруджені ноги і вмре на холодному листку, а вітер її скине потім геть на землю. Запорожець, коли почус близькість смерти, виїздить крізь бі-

лі вуса кварту оковитої, обніметься з кошовим і піде світ за очі. З високого берега Дніпра оглянеться він на рідну матір Січ, де було немало саламахи поїдено, а горілки попито. Махне шапкою востаннє дід і піде умирати в степ, на Божу волю. Селянин, коли почусє близькість смерти, урочисто наготується до неї, бо чекає цього усе життя — достойно перейти в непам'ять. У білій сорочці ляже він під грушевою і покладе на груди велетенські, чорні, покручені руки, що не мали спочинку ціле життя. Груша падатиме з дерева, бо осінь навкруги, як мед. Це — мов великі й останні краплі з порожнього вже посуду. Урочисто відлетить подих з грудей, і впадуть на землю руки, ніби прощаючися з нею. Робітник, коли почусє близькість смерти, не покине своєї роботи і вмре непомітно, на хвилину заснувши після зміни.

Марченко умирал важко. Дві ночі підкидала його хвороба на нарах. У касарні було завше повно людей: коли йшла одна група на зміну, то друга — приходила вже додому. Дим махорки ніколи не виводився настільки, щоб крізь нього можна було щось побачити. Хтось бріньякав на інструменті. Інший — спав і заливалося храпом і висвистував носом. Троє грало в карти. Двоє борюхалося, перекидаючи лави. П'яний, замовкнувши на хвилину, — знову починав довго й нудно лаятись. В такім оточенні довелось умирати Марченкові. Поруч нього було порожнє місце Остюка, що пішов у шахту на роботу. Кухоль з водою, яким підживляв себе Марченко, стояв наполовину порожній. Вода в кухлі коливалася, Марченко довго думав про те, чому хлюпаетися вода. Його думку переривали припадки непам'яті, темні оази серед зелених, покрученіх і

ружливий ліній. З неймовірної глибини з'являлося тоді йому маленьке люстерко води. Воно виблискувало, ніби калюжа, на сірому хмарному небі. Береги його крутилися навколо води, з берегами крутилося все тло неба. Тільки вода стояла непорушно, гладенька поверхня її лише іноді тримтіла. Після шаленого крутіння всього навколо води, Марченко помічав, що рух завмирав, і в його очах поставав кухоль із водою. Він двигтів від тих дощок, на яких лежав хворий. Багато мільйонів разів траплялося таке перетворення хаосу на кухоль води.

В забої сидів Остюк, махаючи кайлом. Лямпа висіла на виступі породи. Шар вугілля йшов крутко вниз. Забой попався поганий. Антрацит був дуже твердий, шар — тонкий, доводилось довбати навсидячки, або й зовсім лежачи на боці. До норми ще було далеко. З Остюком працював Галат — за саночника. До ночов на полозках припасовано шлею, в ній запрігся Галат і рабочки вивозив нагору вугілля з Остюкового забою. Він тяг на собі санки з вугіллям, упираючися в породу руками, ліктями й колінами. Навколо вічна чорна ніч шахти. Вугляний пил стояв у повітрі. Деесь глухо бахкали двері, що ними регульювали вентиляцію. Хлопала вода під ногами. А взагалі — була мертвaтиша, бо звуки кайла гасли в забої, і кожен інший звук падав, як вода, на землю, звільняючи місце типі. З Галата лився піт. По грудях бігли патьоки, з обличчя краплі котилися до носа і падали з нього, ніби чорні кульки крові.

— Звикнеш, — прошепотів йому Остюк, — свіжу людину тут завше кидає в піт. Повітря мало для грудей.

Остюк напружив м'язи, щоб рівномірно бити кайлом. Ноги йому затерпли, він поглядав на породу, що була над головою, і могла обломитися на нього. Кріпильщики запізнювалися. До норми його видобутку було ще далеко. Вугляна метелиця стояла в цій підземній чорній тиші. Щось потойбічне ввижалося у зламах породи. Чотириста метрів землі над забоєм ніби назавжди відрізали людину од сонця й повітря. Галат мріяв про ті щасливі години, коли він мчав на тачанці в атаку. Він бачив себе на поверхні землі, чув свою голосну команду і розбищацьку пісню. Повітря — гуєте, свіже, запашне било йому в обличчя. Та швидко Галат забув і мріяти. Треба було встигати вивозити до вагонеток вугілля.

Остюк іноді поглянув на красуня Галата. Під чорним шаром пилу на його обличчі Остюк помітив розпач і втому.

—Братіку, — сказав Остюк, — мокрий дощу не боїться. Удар лихом об' землю.

Кайло його било вугілля вже автоматично, мов працював пневматичний молоток. Щопівгодини Остюк із Галатом спочивали кілька хвилин. Після восьмого спочинку Остюк заповзявся ще енергійніш, щоб виробити норму. Коли б йому випав був гарний забой — вже давно було б більше шости вагонеток. Та Остюк ніколи не одмовлявся од того, що випадало на його долю.

Нагорі в темряві з'явився вогник десятника. Скобзаючися по породі, десятник зійшов до Остюка. Хазяйським оком він оглянув роботу. Запитав:

— Як вам тут живеться?

У нього був погляд людини, що звикла до темноти. Остюк перестав довбати.

— Нічого. Сьогодні ледве норму виб'ю.

Десятник піdnіс лямпу просто до вугілля. Вогник лямпи виріс удвоє: в забої було багато газу.

— Посилав же я сюди кріпильщиків, а в тебе ось порода на голову обвалиться, — сказав десятник, приймаючи лямпу із забою, — куди вони пошвидняли оце?

— Швидко вже зміна? — озвався Галат, нагортаючи вугілля на санки.

— Через годину.

Десятник прикрутив свою лямпу і знову піdnіс її до вугілля. Вогник підскочив у ній від газу й на цей раз.

— Я вам дам інший забой, — промовив десятник, — він тут недалеко. Не вийшов один на роботу. А вугольок там, як масло, швидко наженете своє. Тут треба провітрити і кріпильного лісу.

Останні слова десятник говорив, уже ведучи Галата й Остюка до нового забою. Галат ідучи все спотирався об рейки.

— Так це ви Галат і Остюк? — несподівано запитав десятник.

— Ми.

— Та про вас по радіо пісню співали?

— Може й про нас, — гордо сказав Галат, — це Остюк — кіннотчик.

Вони йшли по штреці, розмовляючи. Під ногами хлюпотіла вода.

Все відбувалося ніби ввісні. Назустріч із-за повороту з'явилося кілька вогників.

— Інженер обходить, — пошепки сказав десятник.

Лямпи наблизились. Старший штайгер познайомив десятника з інженером: низького росту, в окулярах.

— На вашій ділянці з'явилається вода, — зауважив інженер, — треба пошукати звідки вона. Скажете мені по телефону, коли взнасті. Щоб не трапилось халепи. Тільки не передавайте другій зміні, а самі зробіть.

— А то собі лиха набіжимо, — прошепотів ніби ненароком Остюк, стоячи осторонь.

На диво всіх, інженер підійшов до нього і привітався за руку.

— Це наш Галат, — показав Остюк, — шануй і його, побратиме.

Надвечір Марченко зовсім зібрався умерти. Біля нього сиділи всі його друзі. Гамір у касарні не вгавав. Марченко лежав при пам'яті, але вже одірваний од землі. Його воля до життя погасла, як свічка, — на кінець третьої доби. Руки в нього були холодні й жовті. Він став байдужий до всього. Під очима лягли чорні плями, грим смерти. Моментами він здригався, ніби від страшного болю, але волі для того, щоб панувати над своїм тілом, було в нього ще досить.

— Де твоя дружина, Шахай? — запитав він білим, безкровними губами. Щось невловиме й притаман-

не проглянуло з його голосу, пройшло по губах і заховалося у сивих, кострубатих вусах. Стара, сива людина умирала на нарах. Вона хотіла заховати усмішку.

— Умерла, Марченко, як і ти оце вмреш, — одновів Шахай, кров йому виповнила очі.

— Таки дійсно вмерла, — почувся шепот Остюка.

— А ти звідки знаєш? — запитав Шахай машинально.

— Я її сам ховав.

Остюк сказав ці слова страшним шепотом. Та Марченко вже втікдало від його гніву. Він розквітався з землею, як грач у карти, викинувши всі козирі, і заплативши програш. Тепер лежав він, простягшися на нарах, — переможець життя. Його оточували друзі, невблаганно чекаючи останнього подиху. Гудок — різкий, пронизливий, тривожний, захвилював касарню.

— Що це? — промовив Марченко, на мить прокинувшись. В касарні зчинилася метушня, бо гудок кричав на сполох. Марченко подякував долі за те, що вона подарувала йому востаннє самотність. Він заплющив очі і став затримувати дихання, щоб швидше зупинити своє серце.

На шахтеному дворі стояла велика юрба. Всі знали, що в шахті з'явилася вода і є небезпека затоплення її. Викликали охотовників рятувати людей і ставити пемерички. З нарядної вийшли з лямпами, в брезентах кілька людей. Між ними — Шахай, Галат і Остюк. Група рятівників полізла східцями до ствола шахти.

Кліті стояла напоготові. Машина працювала.

— Наперед! — прошепотів Остюк.

Зайшли до кліті. Кліть рушила. Вони повисли в чорній мряці. Вітер свистів знизу. На поясах у них бlimали лямпи. Друзі падали в глибину, наче вишивши із своєї планети: в путь поміж вічних зір.

1926—1929.

ПІСЛЯСЛОВО

От і скінчено річ. Проспівано кілька пісень. Читач мав нагоду переконатися, що пісні серед прози не зайві, за піснями марширують землею інші герої, марширує час — осінь, зима, літо, б'ють копитами бойові коні, уся земля тримтить від напруженості життя і летить - пролітає в наше майбутнє, ради якого всі ми живемо...

В громах і дзвонах, у брязкоті шабель народжувалися герої роману. Клинки, кулі, набої убивали порожнечу біля їхніх тіл. Герої вийшли і жили. Та минули бої, дехто став серед втомної, пустельної, самотньої тиші. Вона важка, може. Та не треба її класти на карб авторові, що знає ціну справжній бадьорості. І герої з'єднуються знову для боротьби.

Що трапиться далі з партизанами? Куди дійде впевнений крок їхньої мужності? Чи спроможний буде автор, взявши пензля в руку, домалювати колись їхні портрети?... Він свідомий колосальности такого завдання. Його не лякає багаторічна робота над словом... Може за цей час і виринуть десь на поверхню життя невтомні бійці і читачеві знайомі.

Зараз же — вони зникли з очей автора. Останні слова, які він чув од них, були: "Вперед, партизани!"

Жовтень, року 1929.

**ЧИТАЙТЕ І ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
видання про**

ВІЗВОЛЬНУ БОРОТЬБУ УКРАЇНИ!

масмо ще на складі:

1. С. Любомирський: ПЛЕМ'Я ВОВКІВ, повість про УПА і підпільну боротьбу в Україні, сторін 576, Ціна \$4.00
2. Гр. Сенько: ПРАВДИВИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛКЛОР ПІД СОВЄТАМИ, приповідки - частівки про Сталіна, НКВД, партію і большевиків, стор. 32, ціна \$0.25
3. Ф. Правобережний: 8,000,000, 1933 - й рік на Україні, опис жахливого способу винищування українців голодом, стор. 84, ціна \$0.75
4. Г. Кубанська: ТЕРНИСТИМИ ШЛЯХАМИ, боротьба кубанських козаків за волю України і спротив московській окупації, стор. 196, ціна \$1.50
5. В. І—с: ІМПЕРІЯЛІЗМ МОСКОВЩИНИ, РОСІЇ ТА СОВЄТСЬКОГО СОЮЗУ, документарна праця з статистичними даними та mapою СССР і поневолених країв, стор. 112, ціна \$1.00
6. А. Височенко: СССР БЕЗ МАСКИ, про злочинні сталінські експерименти з будуванням "соціалізму, в Україні і взагалі в СССР (вичерпано!)
7. Юрій Яновський: ЧОТИРИ ШАБЛІ, роман з українських визвольних змагань, за який автор опинився на Сибірі, I. частина, стор. 120, ціна \$1.00
8. С. Росоха: СОЙМ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ, стор. 98, з ілюстраціями, ціна \$1.00
9. Юрій Яновський: ЧОТИРИ ШАБЛІ, II. частина, стор. 108, ціна \$1.00

ЗАМОВЛЕННЯ

враз із належною готівкою слати:

NEW PATHWAY,

Box 3033

Winnipeg, Man., Canada.

